

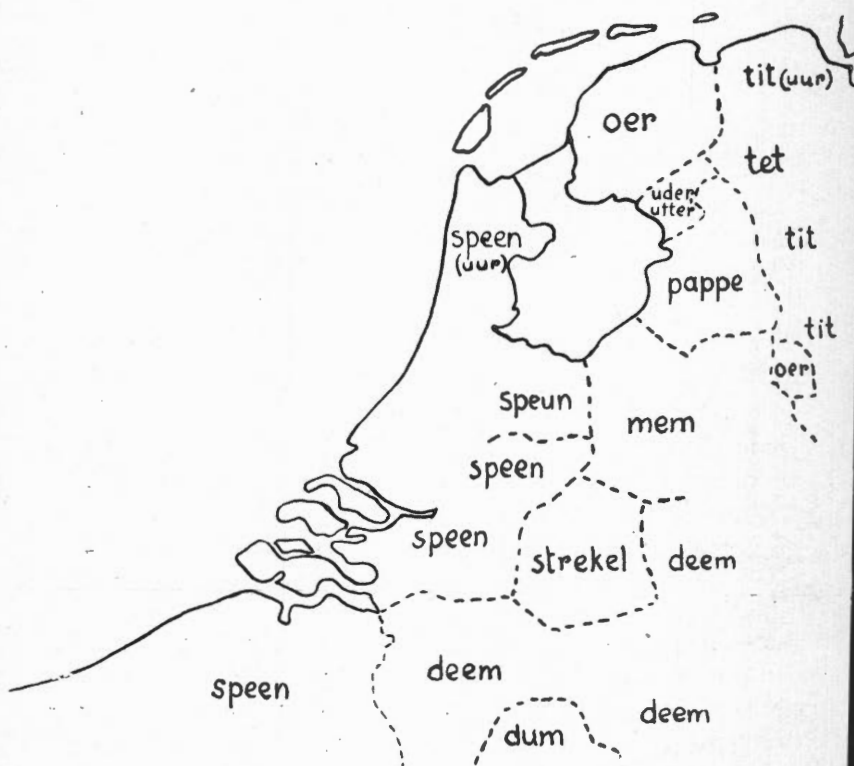
De Nederlandse Benamingen van de Uier

door Dr. K. HEEROMA.

De kaart van de *uier*-benamingen kwam met veler medewerking tot stand. Voor Noord-Nederland kon ik allereerst mijn materiaal putten uit een vragenlijst, die door de Dialecten-Commissie der Kon. Akademie van Wetenschappen op verzoek van Prof. E. Blancquaert werd uitgezonden. De binnengekomen antwoorden op deze vragenlijst berusten in het Seminarie voor Vlaamse Dialectologie te Gent. Dit Noord-Nederlands materiaal werd aangevuld door tal van andere inlichtingen. Prof. G. G. Kloeke stelde welwillend zijn rijk, door persoonlijk onderzoek verzameld, materiaal voor de oostelijke provincies tot mijn beschikking. De heer W. Roukens verleende zijn medewerking voor Limburg en oostelijk Noord-Brabant. De E. H. H. van der Biezen O. Praem verschaftte mij tal van gegevens uit alle delen des lands, maar vooral uit Noord-Brabant. Ook de heer A. Weijnen hielp mij nog aan enig Noordbrabants materiaal. Aan de heer K. Fokkema dank ik gegevens uit centraal Zuid-Holland. Voor de noordelijke provincies ontving ik aanvullingen van Prof. J. M. N. Kapteyn, Dr. J. Haantjes en mijn zuster Mej. Klaz. Heeroma. Voor Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland, Tholen, Zeeuws-Vlaanderen en enkele westelijke Noordbrabantse gemeenten kon ik gebruik maken van

door Prof. E. Blancquaert en de heer P. J. Meertens verzameld materiaal. En dan ontving ik nog van tal van anderen, die ik hier onmogelijk allen met name kan noemen, gegevens voor een of meer plaatsen. Allen, de genoemden en de ongenoemden, betuig ik hier mijn

hartelijke dank voor hun medewerking. Als mijn kaart enigermate betrouwbaar is geworden, is dat aan hun hulp te danken. Zelf heb ik nog op zeer beperkte schaal een mondelinge enquête ingesteld, nl. in het westelijk deel van Zuid-Holland, waarvoor mij al te weinig schriftelijke

gegevens ter beschikking stonden. Gaarne had ik ook in andere gebieden mijn schriftelijk ingewonnen materiaal door persoonlijk onderzoek aangevuld en gecontroleerd, maar tijdsgebrek belette mij aan dit voornemen gevolg te geven.

Voor Zuid-Nederland heb ik ook mijn gegevens van meer dan één kant ontvangen. Ten eerste uit de vragenlijsten 8 en 14 van de Zuid-Nederlandse Dialectcentrale te Leuven (leider Prof. L. Grootaers). Hier vond ik materiaal voor het hele Zuid-Nederlandse taalgebied, dat langs schriftelijke weg was ingezameld. Voor West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Brabant, de zuidelijkste strook van de provincie Antwerpen en enkele aan Brabant grenzende delen van Limburg en Luik konden deze gegevens aangevuld en gecontroleerd worden door het materiaal uit de dialectatlassen, die onder leiding van Prof. E. Blancquaert verschenen zijn of voorbereid worden. Dit materiaal is door mondeling onderzoek van Prof. E. Blancquaert, Dr. H. van Gassen en Dr. W. Pée verkregen en kan dus praktisch volmaakt geacht worden. Al de genoemde heren betuig ik mijn hartelijke dank voor hun medewerking, in het bijzonder Dr. Pée en Dr. Van Gassen, die hun nog ongepubliceerd atlas materiaal welwillend tot mijn beschikking stelden.

Mijn *uier*-kaart berust dus zowel op mondeling als op schriftelijk verkregen materiaal. Mondelinge enquête vond plaats in Groningen, Drente, Overijssel, het grootste deel van Gelderland, een klein deel van Zuid-Holland, bijna geheel Zeeland, West- en Oost-Vlaanderen, Brabant en enkele aan Brabant grenzende delen van Antwerpen, Limburg en Luik. Schriftelijke enquête vond plaats in het gehele Nederlandse taalgebied. In totaal werden gegevens verkregen voor meer dan 1500 plaatsen.

Bij het in kaart brengen van de gegevens heb ik getracht

de eisen van wetenschappelijkheid en praktische overzichtelijkheid te verenigen. De wetenschappelijke kartografie eist dat de gegevens alleen met strikte nauwkeurigheid gelocaliseerd zullen worden, de overzichtelijkheid eist, dat men bij de eerste oogopslag „gebieden” kan onderscheiden. Wie de kaart zuiver wetenschappelijk wil gebruiken, kan zich de lijnen, die tussen de verschillende „gebieden” zijn getrokken, wegdenken en alleen op de stippen letten. Iedere plaats heeft slechts één stip gekregen. Dat betekent hier en daar natuurlijk een vereenvoudiging van de werkelijke toestand. Waar twee vormen in een plaats voorkwamen, heb ik een keuze gedaan. Meestal was de keuze niet moeilijk, maar bleek het volkomen duidelijk welke van de twee de autochtone vorm moest zijn en welke ingedrongen was. Toch schuilt in dit kiezen een subjectief element. Het is een concessie aan de overzichtelijkheid. Een kaart van deze maatstaf zou te rommelig geworden zijn, wanneer een plaats meer dan één teken had gekregen. De belangrijkste gevallen van plaatsen met twee vormen worden in de tekst verantwoord. Bij het lezen van de kaart moet men dus in het oog houden, dat ieder tekentje ook een werkelijk daar ter plaatse voorkomende vorm vertegenwoordigt, maar dat daarnaast soms ook nog wel een andere, volgens mij minder representatieve, vorm voorkomt. De aangegeven „gebieden” bestaan natuurlijk wel tot op zekere hoogte (dikwijls minder homogeen dan het kaartbeeld suggereert), de grenzen tussen de „gebieden” bestaan niet en zijn alleen ter wille van de overzichtelijkheid toegevoegd. Overigens heb ik maar betrekkelijk weinig lijnen getrokken. Over het algemeen heb ik alleen gebieden van verschillende kleur door lijnen gescheiden. De variaties binnen een gelijk gekleurd gebied lieten zich trouwens ook vaak moeilijker afgrenzen dan de verschillend gekleurde gebieden. Men zie bv. de *geier-*

plaatsen in Twente of de wirwar van *uier*- en *ör*-plaatsen in Brabant. De lijnen zouden hier een beetje al te onwetenschappelijk geworden zijn. In gebieden, waar eventueel wel grenslijnen getrokken hadden kunnen worden, zoals bv. in Limburg tussen de plaatsen van het type *udder*, het type *ujer* en het type *uur*, moet men het ontbreken van deze lijnen maar beschouwen als een concessie aan de wetenschappelijkheid. Ik hoop dat ik door zo te geven en te nemen erin geslaagd ben een praktisch en wetenschappelijk bruikbare kaart te ontwerpen.

Wat de verdeling der kleuren betreft, het volgende. Ieder hoofdtype heeft een aparte kleur gekregen. Ook hierbij was een subjectief element onvermijdelijk. Het moeilijkste geval was wel het Noordbrabantse *èr* : behoorde dit tot het hoofdtype *uier* of tot het hoofdtype (*g*)*eer*, (*g*)*ier*? Zoals men op de kaart ziet heb ik *èr* bij *uier* gerekend, maar ik kan mij best voorstellen, dat een ander, die de kaart had moeten bewerken, de *èr*-plaatsen bij het groene *eer*-gebied had getrokken.

Rood zijn alle vormen die met *j* beginnen : *jaar*, *joar*, *jieder*, *judder* en *juur*. De laatste twee vormen *judder* en *juur* acht ik, zoals ik verderop zal betogen, ontstaan door contaminatie. Men kan er over twisten tot welk type een contaminatievorm behoort. Ook hier moet de kartograaf de knoop doorhakken en de zaak ten gunste van één van de beide componenten beslissen.

Geel zijn alle vormen die uit *uder* zijn ontstaan, behalve de gediftongeerde vormen (*uier* en derivaten), die om praktische redenen een eigen kleur hebben gekregen. Geel zijn dus *uder* (in Frans-Vlaanderen), *udder* (in Ned. Limburg), *ujer*, *uur* en *eur* (in Oost-Vlaanderen). Bij het Oost-Vlaamse *eur* is ook een subjectief element aanwezig. Men kan er over twisten, of dit *eur* in het hele gebied of

in een gedeelte ervan niet uit een gediftongeerde vorm *wier* is ontstaan. Persoonlijk geloof ik, zoals ik verderop nader zal betogen, dat *eur* gedeeltelijk uit *uier* < *uder* is ontstaan en gedeeltelijk uit *ör* < *wier*. Aangezien het resultaat van beide ontwikkelingen echter volkomen hetzelfde is, is het onmogelijk om de grens tussen het monoftong- en het diftonggebied nauwkeurig vast te stellen. De grens tussen het oranje en het gele gebied is hier vrij waarschijnlijk onjuist, maar ik zou geen enkel criterium weten, volgens hetwelk de grens juister zou zijn te trekken. Men heeft tenslotte het materiaal in kaart te brengen en dat heb ik gedaan. Ik heb zo goed mogelijk de grens aangegeven van het *eur*-gebied en kan het niet helpen als deze grens niet dezelfde is als de oude diftongeringsgrens.

Oranje zijn dus de vormen die uit *uder* zijn ontstaan en de Brabantse diftongering hebben ondergaan. Zij hebben een eigen, van de andere *uder*-vormen verschillende, maar ermee verwante, kleur gekregen om het grote taalkundige belang van het diftongeringsverschijnsel. Om de verbreiding van dit verschijnsel duidelijk te laten uitkomen, heb ik aan de gediftongeerde vormen, hoewel zij geen oorspronkelijk, maar een afgeleid type zijn, een aparte kleur gegeven. Zoals ik hierboven reeds opmerkte, geeft de grens van dit oranjegebied waarschijnlijk niet volkomen zuiver de grens van de diftongering weer. Dit geldt niet alleen voor westgrens van het diftongeringengebied, ook in het Oosten, in Belgisch Limburg, is het zeer wel mogelijk, dat autochthone parallele klankontwikkelingen de grens van de Brabantse diftongeringsexpansie verduisteren. De moeilijkheid van de Oost-Noordbrabantse *ër*-vormen werd hierboven al genoemd.

Paars zijn de vormen van het type *elder*. Hierbij doen zich gelukkig geen twijfelachtige gevallen voor.

Blauw is de kleur van de *mamme*-plaatsen. Dit type komt heel weinig voor, maar het was toch nodig om het een eigen kleur te geven.

Groen zijn tenslotte alle vormen die met *g* beginnen : *gidder*, *gedder*, *geier*, *gier*, *geer*, alsmede de vormen *ier* en *eer*, die waarschijnlijk wel weer contaminatievormen zijn en waarbij de knoop dus weer moest worden doorgehakt in het voordeel van een der beide componenten.

Ik wil nu eerst de etymologie van de verschillende hoofdtypes nader beschouwen.

1. *Jaar*, *jieder*, *judder*, *juur*. Niet op de kaart vertegenwoordigd zijn de vormen *jidder* en *jier*, die ook tot deze groep behoren. Eerst een enkel woord hierover. *Jidder* komt voor in een deel van de provincie Groningen (stad, Oldambt en soms op Westerwolde, volgens K. ter Laan). Het betekent meer speciaal de uier van het geslachte beest, het gekookte vlees van de uier. Zo is het reeds in het woordenboek van Weiland (1803), dat Gronings *jaar* vermeldt met de toevoeging : „Wanneer het beest geslacht is en het jadder er afgesneden, heet men het aldaar *jidder*.” Zeer waarschijnlijk is *jaar* het jongere woord, ingedrongen van N. Groningen, en is *jidder* het oorspronkelijke woord, dat in een speciale betekenis bewaard is gebleven. Het oorspronkelijke Groningse *jidder*-gebied sluit aan bij het algemeen-noordduitse *jidder*, dat in verschillende variaties voorkomt van Oostfriesland tot Sleeswijk-Holstein. *Jier* moet een Friese vorm zijn. Het Friese woordenboek van W. Dijkstra geeft echter alleen een plaats op uit een werk van E. Halbertsma (1854). Waar Halbertsma de vorm vandaan had, is onbekend. Hij was afkomstig uit Grouw (B 94), dat tegenwoordig evenwel *jaar* kent evenals het hele overige Friesland behalve Schiermonnikoog. Halbertsma's *jier* moet wel de samengetrokken vorm zijn van het Schiermonnikoogse *jieder*. Al de genoemde vormen,

jidder, *jieder* en *jier*, gaan waarschijnlijk terug op de grondvorm *jeder*, die uit het middelnederduits bekend is. (Ook Kiliaan kent *ieder* als „Sax.“, wat hier geen Oostnederlands kan betekenen.)

Een grondvorm *jeder* kan enerzijds *jēder* opleveren, waaruit in het Fries *jieder* en *jier* kan ontstaan, anderzijds met geminatie van de consonant voor *r* tot *jedder* worden, waaruit zich weer *jidder* kan ontwikkelen door invloed van de *j* op de volgende *e* of door een andere oorzaak.

Men kan het middendrentse *judder* desnoods beschouwen als een gewone variant van *jidder*. In het nederduits komen vormen als *judder* veel naast *jidder* voor (zie de woordenboeken van Oostfriesl. en Slesw. Holst.). De vorm *juur*, die voorkomt in een gebied, dat aan het *judder*-gebied grenst, doet echter de vraag opkomen, of er achter *judder* niet wat meer zit. In het Fries betekent *oer* de speen van de uier, terwijl de uier zelf, zoals men op de kaart ziet, er *jaar* heet. In het Gronings moet vroeger een dergelijke verhouding tussen *jaar* en *uur* hebben bestaan. Dr. W. de Vries geeft voor het dialect van Noordhorn (C 67) op, dat de uier er *jaar* heet en de speen *uur* (1). Evenzo geeft Boekenoogen voor het Zaans op, dat *jaar* de uier en *uur* de speen betekent. Men mag hieruit dus veilig besluiten, dat het gehele *jaar*-gebied voor speen het woord *oer* of *uur* heeft gekend. Dat dit niet alleen voor het *jaar*-gebied, maar ook voor het *gier*-gebied geldt, blijkt hieruit dat in de kop van Overijsel en Stellingwerf, dus in het gebied dat onmiddellijk aan het Friese *jaar*-gebied grenst, de speen van de uier nog *uder*, *udder* of *utter* heet (*uder* in F 52, 59, 65 en 70, *udder* in F 43b en 60, *utter* in F 42,

(1) In andere Groningse plaatsen geeft men op, dat *uur* het kwartier van de uier betekent, terwijl men het in enkele plaatsen zelfs als synoniem van *jaar* is gaan beschouwen. De betekenis „kwartier“ voor *uur* wordt ook in Wieringen opgegeven.

42b, 44, 47 en 56). Ten overvloede zien we hieruit nog (we wisten het al uit ofri. *ūder*), dat de grondvorm van het Gronings-Fries-Noordhollandse *uur* (*oer*), dat speen betekent, evenals van het Brabants-Hollandse *uur*, dat uier betekent, *ūder* moet zijn geweest. Behalve in Stellingwerf en de kop van Overijsel, komt ook nog op een andere plaats van het *gier* (*geer*)-gebied een derivaat van dit *ūder* met de betekenis van speen voor, nl. in Twente: G 203, 204, 226 en 257 kennen *oer* in de betekenis van speen. Als we nu verder nog zien dat in Noord-Drente, het gebied dat onmiddellijk aan het *judder*-gebied grenst, *uur* voorkomt in de betekenis van uier, m. a. w. dat het oorspronkelijke woord voor speen het oorspronkelijke woord voor uier (Wsch. *jidder*) heeft verdrongen, wordt het dan niet zeer aannemelijk om in *judder* een contaminatie van *jidder* en *udder* en in *juur* een contaminatie van *jidder* en *uur* te zien (1)?

Geheel oostelijk Drente heeft dan dezelfde neiging gekend nl. een opdringen van het woord, dat oorspronkelijk speen betekende. In Noordoost-Drente heeft *uur* het oorspronkelijke woord *jidder* geheel verdrongen, in Zuidoost-Drente is het er mee versmolten. Als dit juist is, komen we nog tot de volgende, uit het oogpunt van de klankgeschiedenis, interessante conclusie, dat er een noordelijke en zuidelijk gebied geweest is, waarin *ūder* is samengetrokken tot *oer* of *uur* en dat die twee gebieden gescheiden werden door een gebied, waar de intervokalische *d* bewaard bleef. Groningen, Friesland en Noord-Drente (het stroomgebied van de Drentse riviertjes, die bij Groningen samenkomen) hebben *oer* en *uur*. Stelling-

(1) W. de Vries, Ts. 41, 206 citeert de volgende oude plaatsen van *judder*, *juur* en *jidder*: *juur*, Dr. Volksalm. 1846; *judder*, *jidder*, Dr. Volksalm. 1840; *jidder*, hs. Middendorp Gron. U. B. „jaarblad van een koe”.

werf, de kop van Overijsel en centraal Drente (slechts door een paar jonge veenkolonies van Stellingwerf gescheiden) hebben of hadden *uder*, *udder*. Gelderland, Overijsel (behalve de kop), Z. W. en Z. O. Drente (resp. het stroomgebied van de Drentse riviertjes die bij Meppel samenvloeien tot het Meppeler Diep, en het stroomgebied van de beekjes die bij Koevorden in de Kleine Vecht samen komen) hebben weer *oer* of *uur*. Maar keren wij terug tot de etymologie van *jaar*, *jidder* enz. We hebben dus *jidder*, *jieder*, *jier*, *judder* en *juur* herleid tot mnd. *jeder*. Blijft nu nog *jaar*. In deze vorm wordt het woord voor het eerst vermeld door Weiland (als Gronings) en Le Francq van Berkhey (als Fries : N. H. 5, 125). Er bestaat echter ook in de oudere Nederlandse literatuur een vorm *jadder*, die in geen enkel modern dialect is teruggevonden. Evenmin als bij Fries *jier* bestaat er evenwel reden om aan de echtheid van de vorm te twijfelen. Volgens het Ned. Wb. komt *jadder* het eerst voor bij Vondel en wordt het door latere dichters (Antonides, Poot, Hoogvliet, Higt enz.) in navolging van Vondel gebruikt. Ook Le Francq van Berkhey kende bij het schrijven van zijn Nat. Hist. *jadder* waarschijnlijk niet uit de levende taal. Hij is ten minste erg onduidelijk bij het opgeven van de betekenis. Het ene ogenblik beweert hij, dat *jadder* de uier in zijn geheel betekend, even later zegt hij naar aanleiding van een vers van Vondel, waarin gesproken wordt over „de speenen van de jadder”, met een logica die aan de lezer volkomen ontgaat, het volgende : „Hieruit blijkt dat de uier voor het geheele borstgestel en de jadders voor de speenen genoomen werden”. Op blz. 126-7 van zijn 5^e deel bekent hij echter, dat *jadder* een ongebruikelijk woord is : „De Boeren... houden... voor het uur eigenlijk het uurstuk of de krop daarvan... de elders houden zij voor het ondergedeelte, waar de speenen beginnen, dat dan de jadders

worden, welke laatste woordnaam evenwel thans weinig bij onze Hollanders gebeezeit wordt, meestal is elder en speenuur de gemeene naam". Voor Berkhey was *jadder* dus blijkbaar een literair woord. Er blijft als getuige dan alleen Vondel over. Wij moeten dus besluiten, dat in het begin van de 17^e eeuw in Amsterdam *jadder* nog bekend was als woord voor uier. Wellicht was het Waterlands. Tegenwoordig begint onmiddellijk benoorden het Y het *jaar*-gebied, maar het is mogelijk, dat dit *jaar* van het Noorden of het Westen (de Zaanstreek) uit een oorspronkelijk Waterlands *jadder* verdrongen heeft. Dat *jadder* autochtoon Amsterdams was, lijkt mij niet waarschijnlijk. De Twe-spraack (1584) kent al *uier*, evenals het moderne Amsterdams. Dit *uier* is eerder voor *uur* of *elder* in de plaats gekomen dan voor *jadder*. In een zeer vroege periode mogen *j*-vormen bezuiden het Y bekend zijn geweest, het verloop van de *elder-jaar*-grens schijnt mij er op te wijzen dat *elder* al vroeg *jaar* (of *jadder*) boven het Y heeft teruggedrongen (voor het op zijn beurt door *uur* of *uier* verdrongen werd). Hierover verderop meer.

Jadder en *jaar* gaan beide terug op een grondvorm *jader*, die nog in het oudfries is overgeleverd. *Jaar* kan men afleiden uit *jāder*, met rekking in open syllabe van de oorspronkelijk korte vokaal, *jadder* heeft de korte vokaal door geminatie van de *d* voor *r* bewaard (Vgl. *jier* en *jidder* hierboven). We krijgen dus voor de *j*-groep de grondvormen *jeder* en *jader*.

Behalve in het Nederduits treffen we *j*-vormen aan in de Skandinavische talen en in enkele Noordengelse dialecten (zie het schetskaartje p. 21). De Engelse vormen worden door J. Wright s. v. *ewer* behandeld en zijn overgeleverd in de meest uiteenlopende spellingen (*ewr*, *wre*, *yawer*, *yewer*, *yooer*, *yoor*, *yower*, *yowr*, *yowyer*, *yuer*, *yure*). Zie ook de Oxford Dictionary s. v. waar als oudste vorm *zowre*

(1483) vermeld wordt. Over de etymologie zegt de Oxford Dictionary : „obscurely connected with ON *júgr*, Norw. *juver*, Msw. *juver*, *juger*, Sw. *jufver*, Da. *yver*”. En dat zal ook wel zo zijn. Zowel de Engelse als de Skandinavische vormen moeten teruggaan op een grondvorm gm. *euder, waartoe de etymologische woordenboeken ook onze ofri. en mnd. vormen *jader* en *jeder* herleiden. (Franck-Van Wijk leidt *jader*, *jeder*, *geder*, *geider* terug op een grondvorm *jaidra-, maar dat lijkt mij niet waarschijnlijk) (1). Hóe de Engelse dialektvormen met gm. *euder in verband te brengen zijn? Ik vermoed via een vorm *jedur. De ontwikkeling van *zoure* uit *jedur kan misschien vergeleken worden met die van oudeng. *feower* uit de grondvorm *feduor (got. *fidwor*). De omstandigheden van de wegval der intervokalische *d* zijn in beide gevallen echter niet volkomen dezelfde. Het blijft een moeilijk punt. Als we van *jedur mogen uitgaan, hebben we de Engelse dialektvormen echter op dezelfde grondvorm teruggebracht als de andere Westgermaanse *j* vormen. Wat de Noordgermaanse *j*-vormen betreft, hiervan is de ontwikkeling uit *euder volkomen duidelijk. On. *júgr* is de klankwettige voortzetting. Minder fraai is de verklaring van Westgermaans *jader* en *jeder* uit gm. *euder, want gm. *eu* pleegt weliswaar in het Fries een stijgende diftong op te leveren, maar een frisisme kan men een verschijnsel, dat minstens van Eider tot Y voorkomt, toch bezwaarlijk noemen. De overgang van de sonantische in konsonantische *i* moet wel een bijzonder anlautverschijnsel zijn, dat sporadisch in verschillende westgermaanse dialecten optreedt. Ofr. *jader*, mnd. *jeder* en meng. *zoure* laten zich wellicht het beste vergelijken met de objectsvormen van het pron. pers. der 2. plur. : fri. *jo*, nederd. *joe* (nederl.

(1) Van Haeringen heeft in het Supplement deze afleiding trouwens teruggenomen,

jou en *joe*), eng. *you* (tegenover hoogd. *euch*). Westgermaanse dialecten schijnen in 't algemeen in het begin van een woord niet te houden van een dalende tweeklank *ie*. Vgl. hoogd. *jeder*, waar het nederl. echter *ieder* heeft bewaard. Fraai is deze etymologie uit gm. **euder* niet, ik herhaal het, en ik heb er dan ook ernstig over gedacht, of men geen ide. grondvorm ** λ edh τ / λ odh τ* zou kunnen aannemen die in het gm. volkomen regelmatig met onberispelijke ablaut *jeder/jader* had opgeleverd (bij de verklaring uit gm. **euder* blijft de vokalische variatie iets toevalligs). Maar de bezwaren tegen een ide. grondvorm ** λ edh τ / λ odh τ* wegen te zwaar. Allereerst laten de skandinavische vormen zich niet dan met grote moeite uit ide. ** λ edh τ* afleiden. Men zou zijn toevlucht moeten nemen tot contaminatie, wat niet fraai is (** λ edh τ* > **jogur* en ** $\acute{u}$ dh τ* > ** $\acute{u}$ gr* zouden de „mengvorm” *j $\acute{u}$ gr* opgeleverd hebben). Maar veel ernstiger is het, dat ** λ edh τ / λ odh τ* in geen enkele andere ide. taal aan te wijzen is. Daarom lijkt het mij het beste om maar niet van de oude beproefde etymologie af te wijken. In het ide. hebben dus naast elkaar bestaan **eudh τ* en ** $\acute{u}$ dh τ* > *$\acute{u}$ dh τ* . Beide vormen zijn in het gm. overgenomen, waarschijnlijk echter met betekenisvariatie: **euder* betekende de uier in zijn geheel, ** $\acute{u}$ der* de speen van de uier. In het moderne Fries is de oorspronkelijke toestand nog zuiver bewaard: **euder* > *jaar* en ** $\acute{u}$ der* > *oer*. In het ofri. komen ook al naast elkaar voor *jader* en *$\acute{u}$ der*. Richthofen s. v. *aider* veronderstelde reeds, dat *jader* de uier in zijn geheel betekent „während... das altfries. uder nur für die sitzen gebraucht wird”. Dezelfde toestand als in het Fries bestond tot voor kort, en ten dele zelfs nog tot heden, in het Noordhollands en het Gronings. Het lijkt me niet te gewaagd om hetzelfde voor het oudengels aan te nemen. Zou de stamvader van *ewer* niet oorspronkelijk de uier in zijn geheel hebben betekend, terwijl de

stamvader van *udder* de speen betekende? In het hele noordelijke Westgermaans zien we dus de grondvormen **euder* en **üder* naast elkaar voortbestaan, waarschijnlijk wel met constant betekenisverschil. In het Noordgermaans schijnen alleen representanten van gm.**euder* voor te komen. Wijst het Finse *utar* er echter wellicht niet op dat in het oernoors ook de grondvorm **üder* bestaan heeft?

2. De vormen van het *g*-type (*gier*, *geer*, *geier*, *gedder*, *gidder*) zijn niet los te maken van het *j*-type. Ook zij moeten teruggevoerd worden tot de grondvorm **euder* met een prefix *ga-*, dat collectieve betekenis heeft. Een koeienuier kan als viervoudig orgaan gemakkelijk als collectivum opgevat worden. Uit **euder* ontstond, zoals wij de behandeling van de *j*-vormen zagen, zowel *jader* als *jeder*. Met prefix *ga-* krijgen we dus de vormen **giader* en **gieder*. Door dat de *j* weer geheel vokalisch wordt, of misschien zelfs, wanneer de prefigering zeer oud is, nooit een konsonantische *j* is geweest, treedt de kleur van de vokaal in de, nu weer dalende, tweeklank geheel op de achtergrond. Men kan dus **giader* verder verwaarlozen en alle moderne vormen tot **gieder* herleiden. De oudste vormen van dit type vinden we in het middelnederduits nl. *geider* en *geder*. Op een dergelijke grondvorm gaan Bentheims *gedder*, Twents *geier* en Twents-Veluws *geer* terug. *Gier* en *gidder* veronderstellen een grondvorm waarin het *ie*-element bewaard is gebleven, dus **gieder*, wat in deze vorm niet is overgeleverd. We vinden *gier* voor het eerst vermeld bij Weiland (1803), die het Gelders noemt. Drents *gier* is het eerst opgetekend in de Dr. Volksalm. 1839 (zie Ts. 41, 206). Ik wees er hierboven al op, dat ook in het gebied der *g*-vormen, evenals als in dat der *j*-vormen, derivaten van gm. **üder* nog in de oorspronkelijke betekenis van speen bewaard zijn (*uder*, *udder*, *utter* in Stellingwerf en het aangrenzend deel van Overijssel, *oer* in een paar

Twentse gemeenten). De roode en groene gebieden op de kaart staan dus gezamenlijk tegenover de gele en oranje gebieden, waarin gm. *üder* zijn oorspronkelijke betekenis van speen heeft verloren en het woord voor de uier in zijn geheel is geworden.

In Noordoost-Overijsel en in Noord-Limburg vinden we de vormen *ier* en *eer*. Het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat dit rechtstreekse voortzettingen zouden zijn van *iader* of *ieder* met vokalisch gebleven beginklank. Eerder zie ik er contaminatie-vormen in van *gier* of *geer* met *wur* of een ander vokalisch anlautend woord. Limburgs *ier* en *eer*, die omringd worden door *wur*, *ujer*, *uier* en *èr* zou ik in ieder geval zo willen verklaren. De Overijsselse vormen die ingesloten worden door *juur*-, *gier*-, *geer*- en *gedder*-gebieden kunnen ook nog wel op een andere wijze ontstaan zijn. Als we ons uitgangspunt nemen in het *juur*-gebied, kunnen we bv. de volgende verklaring opzetten: *Juur* hebben we verklaard als een contaminatievorm van *jidder* en *wur*. Het *jidder*-gebied heeft zich wellicht nog verder zuidelijk uitgestrekt, ook tot de plaatsen die nu *ier* en *eer* kennen. Toen de *gier* en *geer*-vormen kwamen opzetten ontstonden contaminatievormen als *jier* en *jeer*, die later hun *j* verloren hebben. Van dergelijke verklaringen gaan er echter dertien in een dozijn. Het preciese van zo'n contaminatiegeschiedenis zullen wij wel nooit te weten komen en daarom is het beter in het algemeen te zeggen, dat *ier* en *eer* ontstaan zijn door kruising van *gier* en *geer* met een andere vorm, welke dan ook.

Vormen als *eer* en *ier* komen ook voor in een groot gedeelte van het Rijnland. Ons Limburgse *eer-ier*-gebied is te beschouwen als een uitloper van het Rijnlandse. Ik heb mij hier dus nader uiteen te zetten met de studie van Th. Frings, die in het eerste Behaghel-Festschrift (1924) de Rijnlandse *uier*-vormen heeft behandeld. Frings leidt

alle *uier*-vormen af van een ablautend grondwoordenkoppel **euder/üder*. Zoals men gezien heeft, ben ik hem daarin gevolgd. Vormen als *jaar*, *gier*, *geer*, *ier*, *eer* en on. *jûgr* leidt hij af uit de grondvorm **euder*, ndl. *uier*, Duits *Euter* e. d. uit de grondvorm **üder*. Over de verhouding tussen *jaar* en *gier*, of tussen *gier* en *ier* spreekt hij zich echter niet nader uit. Uit zijn artikel krijgt men de indruk, dat hij de Rijnlandse *eer-ier*-vormen rechtstreeks en zonder bijzondere invloeden aan te nemen wil afleiden van **euder* (**ieder*). Hierin verschil ik met hem van mening, want ik zie er contaminatievormen in.

Een tweede punt van verschil tussen hem en mij is, dat hij aan de beide ablautende grondvormen een gelijke betekenis toekent en ze dus alleen geografisch, maar niet semantisch scheidt. Toch citeert hij zelf de Zaanse woordspeling „een jaar heb vier uren”, waaruit hem dus bekend kon zijn, dat in verschillende streken van Nederland afstammelingen van **euder* en van **üder* met betekenisverschil naast elkaar voorkwamen. Hij doet geen poging dit Zaanse *uur* te verklaren. Evenzo citeert hij zonder er nader op in te gaan de beide oudfriese vormen *jader* en *uder*. Ook de Engelse *j*-vormen verwaarloost hij. Zo komt hij tot de volgende voorstelling van zaken :

De normale moezelfrankische vorm is *ouder*, een afstammeling van **üder*. Ook in de daarbij aansluitende Eifelstreek van de districten Aken, Keulen, Trier en Koblenz komt een daarmee verwante vorm *ogger* voor. Via Eupens *nür*, Akens *ür*, *nür* en *üdder*, *ödder* uit de omgeving van Aken staan de moezelfrankische en Eifel-vormen in verbinding met de Hollands-Limburgse en Zuidnederlandse „*uder*”-vormen. „Zwischen England und Trier wäre damit die Brücke über Flandern, Brabant, Aachen und Eupen geschlagen. In einem nach unten schmal zulaufenden Sack, dessen unterer Saum südlich Bonn bei der Ahrmündung

liegt, hängt somit der nordisch-friesisch-holländisch-niederdeutsche *ieder*-Typ im *ûder*-Typ, wenn man von dem differenzierten Nebeneinander in alten Friesengebiet ab-sieht." Midden door het Rijnland loopt dus een *ieder-ûder*-grens. „*Ieder*” (d. w. z. *eer*, *ier*, enz.) komt voor in het Nederfrankische en Ripuarische deel van het Rijnland behalve in het Westen, de streek die grenst aan België en Nederland van Malmedy tot Venlo, en in het Zuid-oosten, de streek die grenst aan Westfalen en Siegerland. Zo komt Frings tot zijn voorstelling van een zakvormig *ieder*-gebied. Zijn verklaring hiervan luidt : „der Typ *ieder* ist... rheinaufwärts über das ndfränk. Kleverland keilförmig ins Ripuarische hineingetrieben”. Tot steun van zijn voorstelling voert hij aan, dat in het hele Rijnse *ieder*-gebied een werkwoord, dat met ons *nuren*, *uren* of *uieren* overeenkomt, wordt aangetroffen. Anderzijds is hij echter ook, vanwege het voorkomen van dit *uren* in de Nederlandse *jaar*- en *gier*-gebieden, geneigd aan te nemen, dat *uren* enz. afgeleid kan worden uit de grondvorm **euder* met *j*-suffix.

Op het werkwoord *uren* kom ik verderop (blz. 64-5) nog terug. Wanneer men echter met mij aanneemt, dat vanouds in het hele Nederlandse (en Rijnse) gebied afstammelingen van **euder* en **ûder* met verschillende betekenis naast elkaar voorkwamen, behoeft men in het Rijnlandse *uren* enz. geen aanwijzing voor expansie van het „*ieder*-Typ” uit het Kleefse in het Ripuarische te zien, evenmin als men een geforceerde poging hoeft te doen het als een *-jan*-verbum bij **euder* te verklaren. M. i. wordt voorts de verschillende anlaut bij *gier* enz. enerzijds en *ier* enz. anderzijds ook het eenvoudigste verklaard, wanneer men *ier* enz. opvat als contaminatievorm van *gier* enz. en *uur* enz. Frings besteedt aan de anlaut te weinig aandacht. Volgens mijn voorstelling moet het Rijnland, zeker tot

aan de *dorp-dorf*-lijn, oorspronkelijk een gebied geweest zijn, dat „*gieder*” voor de uier en „*uder*” voor de speen gebruikte. Over de oorspronkelijke omvang van het „*gieder*”-gebied handel ik echter verderop (blz. 28 vgg.). Het is jammer, dat noch Frings, noch het artikel *Euter* in het Rheinisches Wörterbuch voldoende gegevens verschaft om onze *uier*-kaart te kunnen voortzetten over het Rijnlandse gebied. Terloops merk ik nog op, dat het Limburgse *ier-eer*-gebied, de uitloper van het Rijnlandse gebied, ongeveer overeenkomt met het Nederlandse deel van Opper-Gelder. Dat zal wel geen toeval zijn.

3. *Uier, ujer, uder, udder, uur, eur, ör, èr*. Verdam vermeldt van *uier* maar één mnl. plaats nl. Proza-Sp. 56c (spelling : *vyeren*). Het betreft hier de uier van een teef. Van *uder* is in het mnl. ook één plaats bekend, zij het in de samenstelling *uderboort* (Rek. Bissch. v. Utr. 461). Paludanus (druk van 1544, uitgekomen bij de Gentenaar Joos Lambrecht) kent voor „huber pecudum” : eenen *heur* van eenyge beeste (de druk van 1561 heeft er *uyer* van gemaakt). Servilius (1545) heeft als vertaling van *uber* : een mamme, een *uder*. Plantijn (1573) kent de vormen *huyder*, *uder* en *udder*. Kiliaan (1588 en volgende drukken, nog niet in 1574) kent de vormen *huyder*, *uyder*, *uder*, *wre*, *wr*, *ore*, *euder*, *eur* en *neur*. Hadr. Junius (1567) kent *wre* in de betekenis koeienmier. De Twespraack (1584) kent *uijer*. Karel van Mander gebruikt (naast *elder* en *ulder*, waarover verderop) *uyr* (Grondt d. Schilderc. 9, 45) en *eur* (Buc. en Georg. 18 en 55). Van Mander is, zoals men weet, geboren te Meulebeke (N 43). Het Nederl. Wb. is helaas nog niet aan de *U* toe en daardoor beschik ik voor de tijd tussen de 16^e eeuw en het verschijnen der moderne dialektwdb., alleen nog maar over plaatsen uit J. de Brune en uit de Nat. Hist. van Berkhey. Bij J. de Brune de Oude (geb. te Middelburg 1589) komt Embl. 333 de vorm *uder* voor, wat zeker

niet Middelburgs was (op een andere plaats gebruikt De B. *elder*.) Voor Berkhey is *uur* (naast *elder*) ongetwijfeld het meest gangbare woord, niet *uier*. Interessant is nog, dat Hoeufft een eeuw geleden (1836) voor Breda *uur* opgeeft. (Tegenwoordig ligt, zoals men op de kaart kan zien, Breda midden in een *uier*-gebied.)

De etymologie van deze groep vormen biedt weinig duistere punten. De grondvorm is gm. *ūder of misschien nog nauwkeuriger *ūdir, want de Limburgse dialecten die over 't algemeen geen palatalisatie van gm. *ū* kennen, hebben toch vormen als *uur*, *ujer*, enz. Hier moet men dus wel umlaut aannemen. (Vgl. hoogd. *Euter*, eveneens met umlaut.) Alle moderne dialectvormen gaan dus terug op *y.dər*, dat nog bewaard is in een deel van Frans-Vlaanderen. In Zuid-Limburg is door geminatie van de *d* voor *r* de vokaal verkort : *udder*. Door de bekende (in oorsprong Brabantse) overgang van intervokalische *d* tot *j* ontstond de vorm *ujer*. In andere streken ontstond door algehele uitval van de intervokalische *d* de vorm *uur*. *Ujer* onderging weer de Brabantse diftongering en werd *uier*, dat soms door samentrekking tot *ör* werd. In enkele Noordbrabantse dialecten werd dit *ör* hetzij ontrond tot *èr*, hetzij met *eer* gekruist tot *èr*. (Nog een andere mogelijkheid is, dat *uier* werd ontrond tot *èier* en dat dit weer werd samengetrokken tot *èr*.) Dan hebben we nog de oostvlaamse *eur*-vormen. We zagen dat Paludanus (Lambrecht) uitsluitend *heur* vermeldde, dat Kiliaan de vormen *euder*, *eur* en *neur* kende en dat Van Mander, die uit het *eur*-gebied stamt, deze vorm ook al gebruikt. Dit bewijst met volstrekte duidelijkheid, dat *eur* geen samentrekking van een gediftongeerde vorm *uier* kan zijn (zoals *ör*). Immers Oost-Vlaanderen kende, zoals we uit Joos Lambrecht weten, in 1550 de diftongering nog niet. Wanneer we aan Kiliaans *euder* waarde willen toekennen, moeten we aannemen, dat

y.dər zich tot ø.dər heeft ontwikkeld en dat uit deze laatste vorm door samentrekking *eur* is ontstaan. Het is echter best mogelijk dat Kiliaans *euder* een hypercorrecte constructie is en in werkelijkheid nooit bestaan heeft. Aannemelijker is het, dat *ujer* zich in het Oostvlaams tot *eujer* heeft ontwikkeld en dat dit *eujer* weer is samengetrokken tot *eur*. Een vorm *eujer* uit *ujer* is nl. wel te verklaren. Joos Lambrecht (aangehaald door Kloeke, Holl. Expansie, 114) laat ons vermoeden dat *uu* voor *j* in het Oostvlaams een bijzondere klankontwikkeling heeft doorgemaakt, waardoor deze klank ongeveer samen viel met *ui*². Hoe deze laatste klank in Gent precies werd uitgesproken, weten we natuurlijk niet, maar het kan heel goed *eu**j* geweest zijn.

Bij de voorbeelden die Lambrecht geeft van deze bijzondere klank, die geen *uu* was, komen zowel woorden voor met gm. *ū* in hiaatpositie als woorden met *ui*². Vgl. *buiëlen* (= *budelen*), *cuiële* (= *cudele*), *tuiëren* (= *tuderen*) naast *sluiëren* en *luiëren*. Bij Paludanus-Lambrecht vindt men echter geen spelling *uiër* (zoals men mocht verwachten), maar reeds *heur*. Vgl. ook de plaatsen bij Kiliaan en Van Mander. In het midden van de 16^e eeuw was *eujer* dus al wel geheel samengetrokken tot *eur*. Dit *eur* is tegenwoordig misschien nog de enige herinnering aan de door Lambrecht waargenomen Oostvlaamse klankwet. In alle andere gevallen heeft de later opgekomen Brabantse diftongering de oorspronkelijke klank verdrongen. Maar evenals vele streken, die overigens de diftongering hebben aangenomen, *uur* ongediftongeerd hebben bewaard, heeft Oost-Vlaanderen *eur* bewaard als relict uit de monoftongische periode met de spontane diftongering in hiaatpositie. Het verbredingsgebied van *eur* is trouwens nog heden ten dage groter dan het gebied van de Brabantse diftongering (1).

(1) Men kan zich afvragen of de door Lambrecht geconstateerde samenval van *uu* in hiaatpositie en *ui*² niet oorspronkelijk in geheel Brabant plaats heeft gevonden, d. w. z. in het Brabant

4. *Elder, ulder*. Dit type heeft niets te maken met *gm. *üder* of **euder*. Etymologisch is er niet veel mee te beginnen.

Het komt alleen in het Nederlands en het Engels voor en is dus *wsch.* geen *ide.* maar een *gm.*, misschien zelfs een

van voor de diftongering. Door de overgang van intervokalische *d* tot *j* waren tal van *uu*'s in hiaatpositie komen te staan en deze konden licht een zelfstandige ontwikkeling doormaken en aansluiting zoeken bij de reeds bestaande diftong, de *ui*². Later toen de diftongering algemeen werd doorgevoerd, ontstond een nieuwe diftong *ui*¹, die zowel de *uu*-diftong in hiaatpositie als de *ui*² heeft opgeslokt. Mogelijk is *eujer* (*eur*) dus de oorspronkelijke Brabantse vorm, die aan *uier* (*ör*) voorafgaat.

wgm. vorming. De etymologische wb. brengen het woord in verband met oeng. *alan* en construeren een grondvorm **alipro-*. *Elder* zou dan zoiets als „de voeder” betekenen. Dit is mogelijk. Ik weet altans geen betere verklaring. In het Zaaans betekent volgens Boekenooogen *elder* de uier van een schaap. Hadr. Junius (1567), en in navolging van hem ook Kiliaan, kent *elder* eveneens in de betekenis „uber ovilli pecoris”. In het paarse gebied op de kaart betekent *elder* uier in het algemeen, zowel van een schaap als van een koe. Dit is ook het geval in de Engelse dialecten, waar het voorkomt (zie Wright s. v.). Ik houd het ervoor, dat de Zaanse betekenis, die immers ook al bij Junius voorkomt, de oorspronkelijke is en dat in streken, waar veel schapen gehouden werden, het woord voor schapenuier de naam van de uier in het algemeen is geworden. Engeland, en in 't bijzonder het Middenengelse gebied, waar *elder* voorkomt (zie het schetskaartje op blz. 21), kan als schapenland bij uitnemendheid gelden. Hetzelfde kan men zeggen van Vlaanderen in de tijd toen de lakenindustrie er nog bloeide. Is mijn onderstelling juist, dan wordt de ogm. (of owgm.) toestand ook duidelijk: *euder (> *jader*, *jeder*) betekende de koeienmier, *üder betekende de speen van de koeienmier, „*elder*” betekende de schapen- (of geiten-) uier.

De oudste Nederlandse plaats van *elder* vinden wij bij Jan Praet, r. 3372: „Hoe hi sal mughen haer *helder* zughen” (1). Het betreft hier de uier van een merrie. Voor Jan Praet was *elder* dus al het woord voor uier in het algemeen, niet meer het speciale woord voor schapenuier. Men is het er wel over eens, dat Jan Praet een Vlaming was,

(1) Bormans, de uitgever van Jan Praet, heeft dit *helder* verkeerd opgevat. Wijlen Prof. J. H. Kern heeft ontdekt, dat het uier betekende (blijkens een aant. in zijn exemplaar van het Mnl. Wb., tegenwoordig op het Seminarie voor Vlaamse Dialectologie te Gent).

maar niet waar hij precies vandaar kwam en ook niet wanneer hij geleefd heeft. Bormans houdt hem voor een Westvlaming uit het einde der 13^e eeuw. Te Winkel, Ontw. II, 31, houdt hem voor een Vlaming uit het midden der 14^e eeuw.

Uit de 16^e en 17^e eeuw zijn er tal van *elder*-plaatsen bekend. Karel van Mander, geb. 1548 te Meulebeke (N 43), gebruikt *elder* (Ilias, 110) en *ulder* (Olijfbergh, 35) naast *eur* en *uyr* (zie hiervoor). De plaats uit de Ilias heeft betrekking op schapenuiers, bij de *ulder*-plaats is het niet duidelijk welk zoogdier bedoeld is. J. van Zevécote, geb. 1596 te Gent gebruikt *elder* (Gedichten, 15) in de betekenis van koeienuier. Jacob Celosse, de factor van de Vlaamse Kamer „De Orangie Lelie” te Leiden, aldaar overleden in 1631, gebruikt *ulder* (Den Nederd. Helicon, 181) in overdrachtelijke zin : „Den *ulder* uwer deught is nau ghenoech ghemolcken.” Volgens het lijdicht van Marten Beheyts was Celosse geboren te Sandwich (Engeland), maar stamde zijn vader, Hermes Celosse uit de baronie van Ronse (O 265) en was zijn moeder „Nup-kercx” d. w. z. afkomstig uit Nukerke (O 202). Een 17^e eeuwse Westvlaamse plaats vinden wij bij Adrianus de Buck, in 1653 pastoor te Zoutenaai (H 92) en Eggewaartskapelle (H 95). Hij gebruikt *elder* (Boetius, 54) in de betekenis van koeienuier.

Uit Zeeland hebben we drie 17^e-eeuwse *elder*-getuigenissen. Cats gebruikt de samenstelling *geyten-elder* (Werken I, 393b). Cats, geb. 1577, bracht naar men weet zijn jeugd door in Brouwershaven en Zierikzee. A. Hofferus, geb. 1589 te Zierikzee, gebruikt *elder* (Gedichten, 391) in de betekenis van koeienuier. Evenzoo doet J. de Brune de Oude, geb. 1589 te Middelburg (Banketwerk I, 133), die overigens ook *uder* kent (zie hiervoor).

Ook bij Hollandse schrijvers kunnen wij tal van *elder*-

plaatsen vinden. Ik noemde hierboven al Hadrianus Junius, die *elder* (Nomencl. 23) kent in de betekenis van schapenuier, een betekenis die door Kiliaan in zijn uitgave van 1588 is overgenomen (in de druk van 1574 ontbreekt *elder* nog). Uit onbekende bron heeft Kiliaan in zijn druk van 1599 bovendien nog een vorm *ilder* met dezelfde betekenis toegevoegd. Junius was geboren te Hoorn en zal, hoewel in het algemeen volstrekt niet exclusief-Hollands georiënteerd in zijn Nomenclator, in dit geval wel op zijn Noordhollands taaleigen hebben teruggesproken. Andere Hollandse *elder*-plaatsen vindt men bij Jacob Westerbaen, geb. 1599 in Den Haag (Gedichten II, 749) en Gerrit Cornelisz Van Santen, geb. eind 16^e eeuw wsch. in Delft (Van 't een op 't aer, 14). Bij beiden betekent *elder* de uier van de koe. Voorts vindt men *elder* in de betekenis van schapenuier bij D. V. Coornhert, geb. 1522 te Amsterdam (Odys. I, 60a en Wercken I, 309), bij een onbekend lid van de kamer «In Liefde Bloeyende» in 1616 (Vlaerd. Rederijckberg, 117) en bij Jacobus Lydius, geb. 1610 te Dordrecht, bij de laatste in de vorm *ulder* (Vrolicke uren des Doodts, 3). Ten slotte komt *elder* nog voor in Het Groot Woorden-Boeck, gesteld in 't Neder-duytsch, ende in 't Engelsch van Hendrick Hexham (Rotterdam 1658), maar de schrijver van dit Woordenboek was een geboren Engelsman en het blijkt niet, waar hij zijn *elder* vandaan kan hebben.

In de 18^e eeuw vinden we *elder* bij de Leidenaar Le Francq van Berkhey (geb. 1729). Hij gebruikt het woord (Nat. Hist. 5, 124 vgg.) in de betekenis van koeienquier of ook wel speen van de koeienquier. Evenals bij *jadder* omschrijft Berkhey de betekenis van *elder* niet duidelijk. Het was voor hen echter ongetwijfeld naast *uur* een heel gewoon woord. Waarschijnlijk heeft hij wel getracht bij de boeren uit te vissen, wat het verschil tussen *elder* en *uur* was, maar

zijn zegslieden, die ook beide woorden kenden, hebben evenmin als hij begrepen, dat het hier ging om twee dialektisch verschillende woorden voor hetzelfde begrip. Het heeft daarom weinig zin de verschillende *elder*-plaatsen van Berkhey af te schrijven en te ontleden.

De oudste Engelse plaats die de Oxford Dictionary opgeeft is belangrijk jonger dan de Nederlandse plaatsen, nl. van 1674. Voor zover ik de opgegeven oude plaatsen kan thuisbrengen, stammen zij allen uit hetzelfde gebied, waar tegenwoordig ook nog *elder* bekend is. Op grond van de moderne gegevens bij Wright heb ik getracht een schetskaartje te tekenen van de verbreidingsgebieden van *elder* en *ewer* (p. 21). Zoals men ziet vallen deze gebieden op het kaartje gedeeltelijk samen. Het is echter heel wel mogelijk, dat dit in werkelijkheid niet het geval is. De opgaven bij Wright zijn nl. graafschapsgewijs, wat wel erg globaal is. Wanneer Wright voor eenzelfde graafschap zowel *elder* als *ewer* opgeeft, loopt de grens tussen beide wellicht dwars door het graafschap heen. Ik kon dat echter niet uitmaken. Maar waarschijnlijk is het menggebied wel aanzienlijk smaller dan ik het heb aangegeven. Wat ten slotte de verschillende vormen betreft, deze gaan allen wel terug op *elder*. In sommige Westvlaamse plaatsen is de vorm *alder* of daar dicht tegen aan, in andere *ulder*. Deze laatste vorm komt vooral in Oost-Vlaanderen voor (het *eur*-gebied) met de bijzondere betekenis van uier van het geslachte beest. Zoals men uit de hierboven aangehaalde citaten kan zien, is het echter een oude variant van *elder*. Waar Kiliaan zijn *ilder* vandaan heeft, weet ik niet. Ik heb het in geen enkel dialect teruggevonden. Als het een werkelijk bestaande vorm is geweest, moet het echter ook ongetwijfeld verklaard worden als een secundaire variant van *elder*.

5. *Mamme*. Etymologisch is hier niet veel bij op te merken. Het woord komt in alle talen voor, meestal met

de betekenis van vrouwenborst, minder met die van uier. Deze laatste betekenis is echter ook al middelnederlands. Nieuwned. plaatsen worden in het Woordenboek opgegeven bij Cats (Werken II, 313a ; I, 391b ; I, 527b), Westerbaen (Gedichten, I, 124) en Berkhey (Nat. Hist. 6, 120 en 133). Hoe het komt, dat *mamme* juist op Tholen, St. Filipsland en het Land van Axel het oudere woord voor uier (wsch. wel *elder*) verdrongen heeft, is niet duidelijk. Maar we hoeven er ook geen bijzondere oorzaak achter te zoeken. Het had in alle dialecten zelfstandig kunnen gebeuren, maar het is nu toevallig in deze paar Zeeuwse dialecten gebeurd. Of er bijzondere omstandigheden (bv. ontstaan van homoniemen) in het spel zijn, kan ik niet nagaan, maar lijkt mij niet waarschijnlijk. Welk homoniem zou het kunnen zijn? De ouderdom van het verschijnsel is uiteraard ook niet na te gaan.

Na deze etymologische uiteenzettingen willen wij de kaart wat nauwkeuriger gaan beschouwen. Allereerst het rode gebied. Dit omvat Noord-Holland boven het Y, Friesland behalve Stellingwerf, Groningen behalve Westerwolde, en Oost-Drente. Wij zien in dit rode gebied een paar gele plekken, waar *wur* gebruikt wordt. De verklaring hiervoor is heel gemakkelijk : het woord dat oorspronkelijk speen betekende is op Tessel en in Noord-Drente het woord voor de uier in zijn geheel geworden ; in Het Bildt is *wur* misschien op dezelfde wijze te verklaren, maar het ligt meer voor de hand om er een Zuidhollands woord in te zien, dat door kolonisten uit hun stamland is meegebracht. Het vervangen van *jaar* door *wur* is een spontaan optredend verschijnsel, dat de meest verschillende dialecten onafhankelijk van elkaar kunnen ontwikkelen. Er is natuurlijk niet het minste verband tussen het Tesselse en het Noord-drentse *wur*. De gele plekken in het rode gebied moeten dus oorspronkelijk even rood geweest zijn als hun omgeving.

Het oorspronkelijke rode gebied, dat wij op deze wijze kunnen reconstrueren, vertoont een zeer merkwaardige gedaante, die wij ons van andere woordkaarten herinneren. Ik noem de kaarten van het *veulen*, de *teen* en de *mannelijke eend*. Op de *veulen*-kaart hebben Noord-Holland boven het Y, Friesland (met Stellingwerf), Groningen (met Westervolde) en Noord-Drente (ongeveer ons *uur*-gebied) de vorm *vool*, terwijl in de rest van ons taalgebied, behalve op Tholen en in een deel van West-Vlaanderen, vormen als *vul*, *vullen*, *veulen* voorkomen. Tholen kent *vool* en in een gebied aan de Westvlaamse kust in *vool* eveneens bekend in de betekenis van een ouder veulen (1-2 jaar). Ook in Noord-Duitsland (ons *jidder*-gebied) is *vool* bekend. Over 't geheel genomen stemt het *vool*-gebied dus prachtig overeen met het gebied van onze *j*-vormen. Uit de *vool*-relicten in Tholen en West-Vlaanderen blijkt, dat het *vool*-gebied vroeger groter is geweest en zich heeft uitgestrekt langs de hele kust, van Vlaanderen tot Sleeswijk-Holstein. *Vool* is m. a. w een „ingwaeonisme” en ons rode gebied (Noord-Holland, Friesland, Groningen en Noord-Drente) is het typisch-ingwaeoonse relictegebied in de Nederlanden. Op de *teen*-kaart staan tegenover elkaar de vormen *toon* (Fries *tean*, ofri. *tân*) en *tee* of *teen*. Noord-Holland, Groningen, Noord-Drente en Noord-Duitsland kennen de vorm *toon*, terwijl het Friese *tean* daar etymologisch identiek mee is (grondvorm *taun). De rest van ons taalgebied kent de vormen *tee* en *teen* (grondvorm *taiχ). De tegenstelling van de grondvormen is dezelfde als die tussen nederl. *tonen* en hoogd. *zeigen*. Het woord voor „teen” sluit zich blijkbaar nauw aan bij het werkwoord dat „wijzen” betekent, ja is in het geval *toon* zelfs ongetwijfeld een deverbatief (*tonen* wordt immers afgeleid uit *at-auhnan*): Als de vergelijking van het *toon*-gebied met het *vool*-gebied enige bewijskracht bezit, moet *toon* ook

eenmaal de vorm geweest, zijn die langs de hele Noordzeekust geheerst heeft.

Op de kaart van de mannelijke eend zien we, dat in Noord-Holland, Groningen en Noord- en Oost-Drente (ongeveer ons *uur*- plus ons *judder*-gebied) de vorm *woord* of *woerd* heerst.

Zuid-Holland en West-Noord-Brabant kennen *waard* of *wèrd*. In Zeeland is de vorm *wertel* gebruikelijk. Noord-Duitsland kent, zoals we uit het kaartje, dat door het Niedersächsisches Wörterbuch gepubliceerd werd, kunnen zien, de vormen *woort*, *woorte* en *waart*. Friesland heeft echter *jerk* of *erk*. Het ingwaeoonse gebied van de *woort-waart-wèrt*-vormen wijkt dus enigszins af van de ingwaeoonse *vool*- en *toon*-gebieden. Zuid-Holland, Zeeland en West-Noord-Brabant hebben hier immers een ingwaeoonse vorm bewaard, terwijl Friesland op voorlopig nog onverklaarde wijze een *jerk* (< *enderik*)-enclave in het ingwaeoonse gebied vormt.

We hebben dus uit deze vergelijking geleerd, dat ons rode *j*-vormen-gebied een ingwaeoons relictgebied is. Onze etymologische overwegingen brachten ons er toe om de verhouding tussen de **euder*- en de **üder*-vormen (d. w. z. tussen *jaar* en *uur* of *oer*) in Noord-Holland, Friesland en Groningen voor oorspronkelijk te houden (gm. **euder* bet. de uier in zijn geheel, gm. **üder* de speen van de uier), we zien nu, dat onze geografische analyse die mening komt bevestigen. Het *jaar-uur* (*oer*)-gebied is een relictgebied, dat vroeger veel groter moet zijn geweest, zich ten minste langs de hele zeekust heeft uitgestrekt en misschien wel het hele Nederlandse taalgebied heeft omvat. We herinneren ons immers, dat de etymologie van *gier*, *geer*, enz. ons ook bij de *j*-vormen bracht. Dus het hele groene gebied heeft eenmaal *j*-vormen gekend. Voegen we dit groene gebied bij het rode en voegen we

daar nog de van elders bekende ingwaeoonse relictgebieden aan toe (Vlaanderen, Zeeland, Zuid-Holland en West-Noord-Brabant), dan resten ons alleen nog maar de Belgische provincies Brabant, Antwerpen en Limburg en in Nederland Oost-Noord-Brabant en Limburg als gebieden, waarvoor we nog geen aanwijzingen van vroegere *j*-vormen bezitten. Deze aanwijzingen zullen we echter nog krijgen, wanneer we het gebied der *g*-vormen gaan analyseren.

Ook de vorm van het *gier-geer*-gebied staat nl. niet op zichzelf. Deze figuur herinnert ons andere kaarten. In de eerste plaats moeten we weer de kaart van de *mannelijke eend* noemen. Het *weeke*-gebied vertoont sterke overeenkomst met ons *gier-geer*-gebied. Het laatste strekt zich echter verder naar het Zuiden uit. *Weeke* is door *winder* terug geworpen op de Hierdense-beek-Oude-Ysel-linie, terwijl *gier-geer* zich nog tot aan de Eem en de Rijn uitstrekt. Maar er zijn nog een paar andere, tot dusver ongepubliceerde kaarten, die merkwaardig vergelijkingsmateriaal aanbieden. Ik bedoel de kaart van de *wrat* en de kaart van de objectsvorm van het pron. pers. 2. plur. zonder *j*. Aan beide kaarten hoop ik binnenkort een studie te wijden. Hier kan ik er slechts zeer beknopt over handelen (1). *Wrat* vertoont, zoals men weet, een opzichzelfstaand geval van *r*-metathesis. De oorspronkelijke vorm is *wart*. Deze vorm, of een variant ervan (*woort*, *worte*, *warteling*, enz.) is in een groot deel van ons taalgebied bewaard. Ik bezit nog slechts een zeer voorlopige kaart van het

(1) Een derde kaart, waarover ik eveneens een studie voorbereid, toont ook frappante overeenstemmingen, maar is te ingewikkeld om hier beknopt besproken te worden. Ik bedoel de kaart, waarop de grens wordt bepaald tussen de gebieden, waar gm. *æ* en in open syllabe gerekte gm. *a* onderscheiden worden en waar ze zijn samengevallen. Prof. Kloeke heeft N. T. 27, 241 en 28, 64 een fragment van deze kaart behandeld. Ik heb voor mijn vergelijking echter een overzicht van het verschijnsel in het hele Nederlandse en Duitse taalgebied nodig.

verschijnsel, dus mijn opgaven moeten globaal zijn en wellicht zijn ze niet overal juist. Voorzover ik het nu kan overzien is de oorspronkelijke vorm zonder metathesis bewaard in Oost- en West-Vlaanderen, in Brabant (tot aan de Uerdinger linie, dus grofweg gezegd tot een lijn westelijk van Diest-Tienen), voorts in Zeeland, in Noord-Holland boven het Y, in Friesland (behalve Stellingwerf, in Groningen, in Noord- en Oost-Drente, in Oost-Twente en in een gebied aan de Zuid-Oostkust van het Yselmeer van Harderwijk tot Huizen. Over Zuid-Holland ontbreken mij eigenlijk voldoende gegevens. Misschien is daar de oorspronkelijke vorm ook nog wel in een groter of kleiner gebied bewaard gebleven. In het Duitse Rijngebied is de vorm met metathesis bezig verdrongen te worden door *warte*, *warze*. Trekt men echter een lijn van een punt, dat een 20 Km. oostelijk van Aken ligt, naar Winterswijk, dan is het niet al te ver van de waarheid, wanneer men zegt, dat het gebied westelijk van deze lijn de vorm met metathesis kent. Oorspronkelijk is het Rijnse *wrat*-gebied ongetwijfeld veel groter geweest. Wat *wrat* in het Oosten verloren heeft, heeft het echter in het Westen gewonnen. Wij zagen, dat de Westgrens van *wrat* voor een klein deel samenvalt met de Uerdinger linie (het Brabantse gedeelte van deze lijn). Voorts dat Harderwijk en omgeving nog *wart* hebben bewaard. Conclusie : een lijn van Tienen naar Harderwijk duidt ongeveer de oorspronkelijke Westgrens van de metathesis aan. Het gebied met metathesis blijkt dan langs Rijn, Maas en Ysel als een wig in het gebied van de oorspronkelijke vorm te dringen. Ik wijs met nadruk op het grote belang van de Ysel. Het metathesis-verschijnsel kruipt uit het Rijn- en Maasland langs de Ysel omhoog, volgt verder het Zwartewater en het Meppeler Diep en breidt zich ten slotte uit over het stroomgebied van de riviertjes, die in Meppel samen het Meppeler Diep vormen.

In Drente loopt het metathesis-verschijnsel dood. Daar ligt de grens van de „Ysel-expansie”. We zien dan (later waarschijnlijk) de metathesis-stroom een andere weg inslaan nl. bij Nijmegen en Arnhem niet noordelijk maar westelijk. *Wrat* volgt Maas, Waal en Rijn naar zee en veroverd zodoende Noord-Brabant (met Antwerpen), Utrecht en Zuid-Holland. Met deze nieuwe richting van de metathesis-stroom hebben we hier echter niets te maken. Ons interesseert alleen, dat een taalverschijnsel zich uitbreidt van het Maas- en Rijn-gebied over het Ysel-gebied en dat de noordgrens van de „Ysel-expansie” een wigvormige lijn is, gevormd door de Tjonger en een lijn die Zuid-Oost-Drente (het stroomgebied van de Meppelse riviertjes) van het overige Drente afsnijdt. Deze noordgrens is nl. ongeveer dezelfde als de noordgrens van ons *gier*-gebied. Het *gier*-gebied dringt wigvormig in het gebied der *j*-vormen, enerzijds het *jaar*-gebied, anderzijds het *judder-juur*-gebied. Het ligt dus voor de hand om in de *gier*-uitbreiding ook een geval van „Ysel-expansie” te zien. Ook de *g*-vorm is langs de Ysel in het gebied der *j*-vormen gedrongen. Waar kwam die *g*-vorm dan echter vandaan? Het antwoord kan niet anders luiden dan : uit het Maas- en Rijn-gebied. En nu zien we daar opeens in Noord-Limburg een *ier-eer*-gebied liggen, dat aansluit bij een Rijns *ier-eer*-gebied (zie Rheinisches Wb. s. v. *Euter*). Bij ons etymologisch onderzoek hebben we *ier* en *eer* verklaard als contaminatievormen van *gier* of *geer* met *wur*. Onze geografische analyse komt deze onderstelling bevestigen. De vergelijking met de *wrat*-kaart brengt ons er toe om aan te nemen, dat het hele Rijn-Maas-gebied eenmaal *g*-vormen heeft gekend. En *g*-vormen wil eigenlijk zeggen *j*-vormen !

De westgrens van het metathesis-verschijnsel was echter, voor het zuidelijk deel altans, de Uerdinger linie.

Bovendien werd *wrat* in het Rijngebied sterk teruggedrongen, waardoor het moeilijk was de oorspronkelijke oostgrens van het verschijnsel te bepalen. Onze kaart van de objectsvorm van het pron. pers. 2. plur. zonder *j*, laat ik hem kortweg de *oe-joe*-kaart noemen, is daar echter om ons verder te helpen. De oorspronkelijke objectsvorm *joe*, of wat daaruit ontstaan is (*jou*, bv.), is bewaard gebleven in het grootste deel van West-Vlaanderen (niet in het Z. O.), in Zeeland, het noordwestelijkste deel van Noord-Brabant, Zuid-Holland, Utrecht, de West-Veluwe, het noordwestelijkste deel van de Betuwe, Noord-Holland, Friesland, Groningen, de kop van Overysel en geheel Drente behalve het Z. O., het stroomgebied van de riviertjes, die in Meppel samenkomen. De oorspronkelijke vorm is hierbij dus in Noord-Nederland in een aanzienlijk groter gebied bewaard dan bij *wart-wrat*, in Zuid-Nederland is het gebied van de oorspronkelijke vorm echter in dezelfde mate kleiner geworden : alleen het westelijkste deel heeft *joe* bewaard. Het gebied van de *j*-loze objectsvorm (*oe* of *u* of *ou*) vertoont hier dus weer dezelfde typische wigvorm als het *wrat*-gebied, alleen is de basis aanzienlijk breder geworden naar het Westen en breder gebleven naar het Oosten. Terwijl bij *wrat* een nieuwe *wart*-golf uit het Zuiden de oorspronkelijke toestand verduisterde, is deze bij de *j*-loze objectsvorm duidelijk herkenbaar gebleven. Ook hier is weliswaar een nieuwe golf uit het Zuiden gekomen met als grens de Uerdinger linie, maar die heeft alleen de auslout veranderd (*uuch* enz. in plaats van *u*). De noordgrens van het *j*-loze gebied, vertoont weer een treffende overeenkomst met de noordgrens van ons *gier*-gebied. Indien ergens, dan is de „Ysel-expansie” hier wel heel duidelijk. De *j*-loze vorm is uit het Rijn-Maas-gebied langs de Ysel omhoog gekropen, heeft naar het Westen zelfs enkel maar de rand van de Veluwe veroverd en is voor het

Veluwe heuvelmassief blijven staan. De *j*-loze-vorm bereikt het Ysel-meer alleen in het gebied van de Ysel-en Zwartewater-mondingen. Het blijkt dus klaar als de dag, dat hij de waterwegen heeft gevolgd. Van het Zwartewater volgt hij verder de weg van het Meppeler Diep, laat de kop van Overijssel links liggen, en verovert alleen nog in Drente het stroomgebied van de riviertjes, die in Meppel samen het Meppeler Diep vormen. De „Ysel-expansie” strekt zich bij de *j*-loze objectsvorm dus iets minder ver uit dan bij *weeke* en *wrat*, maar toont daardoor ook zoveel te duidelijker „Ysel-expansie” te zijn. We herinneren ons dat de kop van Overijssel en Stellingwerf ook juist een relictgebied zijn, waar de vorm *uder* (*udder*, *utter*) in de betekenis „speen van de uier” bewaard is gebleven. Men kan zeggen dat het gebied van *j*-loze objectsvorm nauwkeurig begrensd wordt in het N. W. door het *uder* (= speen)-gebied, in het N. O. door het *judder* (= uier)-gebied, m. a. w. dat het uitbreidingsgebied van de *j*-loze-objectsvorm in N. Overijssel en Z. Drente hetzelfde is als het uitbreidingsgebied van de intervokalische *d*-uitval in het woord *uder*. (Vgl. hierboven, waar we *judder* verklaard hebben als een contaminatievorm van *jidder* (= uier) en *udder* (= speen) en verondersteld hebben dat het *judder*-gebied dus ook een *udder* (= speen)-gebied is geweest, terwijl het stroomgebied van de Z. W. Drentse riviertjes, evenals dat van de Z. O. Drentse riviertjes, die in de Kleine Vecht samenkomen, een *wur* (= speen)-gebied is geweest.)

Wanneer we het *gier-geer*-gebied, dat in het Noorden zo treffend met dat van de *j*-loze objectsvorm overeen stemt, ook in het Zuiden met het *oe-u-ou*-gebied mogen vergelijken, komen we tot de conclusie, dat geheel Brabant eenmaal de *g*-vormen heeft gekend. Wel te verstaan een vorm **gieder* in de betekenis van uier, naast een vorm

*ūder in de betekenis van speen. Voor het gehele kustgebied hadden we al op grond van de ingwaeoonse relictkaarten een *jader*-vorm aangenomen. Dus (want *gieder hebben we verklaard als *ga-iader of *ga-ieder) komen we er nu toe om voor het gehele Nederlandse taalgebied een uit gm. *euder ontstane vorm met de betekenis „uier” te postuleren, naast een uit gm. *ūder* ontstane vorm met de betekenis „speen”. Dus : een oorspronkelijke toestand met overal *jader* of *jeder* (dit laatste wsch. in de oostelijke provincies); daarna ontstaat in het Rijn-Maasgebied het collectivum *ga-iader < *gieder*, dat westelijk doordringt tot een niet meer te reconstrueren punt (misschien tot de Brabants-Vlaamse grens) en noordelijk langs de Ysel-Zwartewater-Meppeler-Diep-weg tot in Z. W. Drente; daarna wordt dit *gieder, evenals in de kustgebieden het oorspronkelijk *jader*, op grote schaal verdrongen door *uder*, dat oorspronkelijk speen betekende, of *elder* dat oorspronkelijk schapenuier betekende; zodat nu de *j*-vormen zijn teruggedrongen tot het rode, en de *g*-vormen tot het groene relictgebied.

We moeten nog even onze aandacht wijden aan een paar verschilpunten tussen de *gier-geer-gidder*-kaart enerzijds en de *wart-wrat* en *oe-joe*-kaarten anderzijds, die we tot dusverre gemakshalve hebben verwaarloosd. Ten eerste strekt noch bij *wrat*, noch bij de *j*-loze objectsvorm *oe*, de „Ysel-expansie” zich over de gehele Veluwe uit. Bij *gier-geer* daarentegen is de hele Veluwe door een *g*-vorm (*geer*) veroverd en waarschijnlijk zelfs Utrecht er nog wel bij. Dit wijst er op, dat we niet alleen met een oude noordelijke expansie der *g*-vormen langs de Ysel hebben te rekenen, maar ook met een secundaire noordelijke expansie van de Betuwe uit langs Grebbe en Kromme Rijn. Opmerkelijk is het, dat zowel de West-Veluwe als Twente geen *gier* maar *geer* kennen. Het *gier*-gebied is

waarschijnlijk het gebied van de oorspronkelijke „Ysel-expansie”. Een belangrijker verschilpunt tussen de verbreiding van onze *g*-vormen en van *wrat* of *oe* is echter, dat ook de graafschap Bentheim, Nieuw Schoonebeek en Westerwolde de *g*-vormen kennen. Deze *g*-gebieden sluiten aan bij oostelijker gelegen nederduitse *g*-gebieden. Waar precies de grens tussen *gidder* (*gedder*) en *jidder* in Noord-Duitsland ligt, kan ik bij gebrek aan gegevens nog niet zeggen. Maar zoveel is duidelijk, dat de *g*-vormen zich niet alleen langs de Ysel-weg naar het Noorden hebben uitgebreid, maar ook langs de Eems-weg. We hebben hier een expansie met twee toppen : de ene, de top van de „Ysel-expansie” ligt in Z. W. Drente, de andere, de top van de „Eems-expansie” ligt op de grens van Oost-Friesland en Emsland. Westerwolde en Nieuw-Schoonebeek zijn de meest westelijke punten van deze „Eems-expansie”. De top van de „Ysel-expansie” en de top van de „Eems-expansie” worden door het Drentse *judder-juur*-gebied van elkaar gescheiden. Dit *judder-juur*-gebied is niemandsland gebleven. De „Eems-expansie” kon het niet bereiken door de grote veengebieden in Oost-Drente. Men vraagt zich af, of ook niet Twente zijn *g*-vormen van de „Eems-expansie” ontvangen heeft. Twents *geer* is blijkbaar ontstaan uit *gedder* (zie Bentheim). De vorm *geier*, die in verschillende Twentse plaatsen nog voorkomt, is hiervoor een sterke aanwijzing. De grens tussen Sallands *gier* en Twents *geer* is de Overijsselse heuvelrug, d. w. z. het is een natuurlijke grens, evenals *gier* in het Westen een natuurlijke grens met het Veluwse *geer* heeft in het Veluwse heuvelmassief. Zou de Overijsselse heuvelrug dus niet de streek zijn waar de invloedssferen van de „Ysel-expansie” (met *gier*) en de „Eems-expansie” (met oorspr. *gedder*) elkaar ontmoeten? Dan zou het *ier-eer*-gebied (Koevorden, Gramsbergen, Hardenberg, Den Ham) ook een soort

niemandsland tussen de beide invloedsferen zijn en dit zou tevens een verklaring opleveren voor het feit, dat hier contaminatievormen voorkomen : de *g*-expansies hebben een zekere invloed in dit gebied uitgeoefend maar het nog niet volledig ingepalmd, de *g*-vormen hebben alleen een van de componenten van het woord geleverd, maar zijn niet in hun geheel overgenomen. *Wrat* en *oe* (*u*) zijn dus voorbeelden van een eentoppige expansie van uit het Rijn-Maas-gebied (alleen langs de Ysel), *gier-geer-gidder-gedder* (< *gieder) is een voorbeeld van een tweetoppige expansie (langs Ysel en Eems). Een ander voorbeeld van zo'n tweetoppige expansie is wellicht *weeke*, dat niet in Westerwolde maar wel in Emsland voorkomt. (De grens tussen *woort* en *weeke* loopt volgens het kaartje van het Niedersächsisches Wb. even ten Zuiden van Papenburg. Friesoythe en Wildeshausen, daarna buigt de *weeke*-isoglosse om naar beneden en krijgt als oostelijke buurman het *drake*-gebied) (1).

Tenslotte, voor we van de rode en groene gebieden afstappen, nog een enkel woord over de oorspronkelijke verhouding van *jader* en *jeder* in het Nederlandse taalgebied. Zekere representanten van *jader* zijn het Noordhollandse en Friese *jaar* en het *jaar* van de Groninger Ommelanden (oorspronkelijk alleen voorkomend benoorden de lijn Groningen-Delfzijl). Zeker of waarschijnlijk gaan op *jeder* terug het Oldambtse en Stad-Groningse *jidder* (= uier v. h. geslachte beest), dat aansluit bij Noordduits *jidder*, het Drentse *judder* en *juur* en het Schiermonnikoogse *jieder* (waarbij nog Halbertsma's *jier* van onbekende

(1) Uit het voorkomen van deze tweetoppige expansies blijkt, hoe noodzakelijk een samenwerking tussen de Nederlandse en de Duitse dialectologie is, vooral voor de reconstructie der taalg-schiedenis van de vroegste periode. De kaart van het onderscheid tussen gm *ä* en *ā* (zie noot op blz. 29) vertoont ook een dergelijke tweetoppige expansie.

oorsprong). Het collectivum *gieder kan zowel uit *ga-iader als uit *ga-ieder zijn ontstaan. Het lijkt me echter wel waarschijnlijk dat onder het uit het Zuiden opgedrongen Drentse, Overijsselse en Gelderse *gier* of *geer* een *jeder*- en geen *jader*-laag zal schuilen, aansluitend bij Drents, Oostgronings en Nederduits *jeder*. Voor het Westen en Zuiden, van ons taalgebied daarentegen zal men wel een grondvorm *jader* mogen aannemen in aansluiting bij het Noordhollandse *jaar*. M. a. w. ons hele taalgebied heeft wellicht *jader* gekend behalve een oostelijke hoek begrensd door een lijn Delfzijl-Groninger-Kuinre-Elburg-Arnhem. Er is echter nog één grote moeilijkheid en dat is de Schiermonnikoogse vorm *jieder* tezamen met Halbertsma's *jier*. Midden in een *jader*-gebied duiken hier ineens *jeder*-vormen op. Ik zie er voorlopig van af om deze afwijkingen te verklaren en wil er alleen aan herinneren, dat een groter of kleiner deel van het Friese gebied zich wel vaker rebels gedraagt te midden van de ingwaeoonse taaleenheid. Ik noem *fri. jerk* in het ingwaeoonse *waard-woord*-gebied, *fri. Tiisdei* te midden van een *Dingsdag*-gebied, Schiermonnikoogs (!) *Midswike* te midden van een *Woensdag*-gebied, kleifries *Snjeon* te midden van een *Zaterdag*-gebied, enz. Ik heb voor al deze gevallen wel een verklaring in petto, maar het zou mij te ver voeren deze zelfs maar aan te duiden.

We gaan nu het paarse *elder*-gebied wat nader bekijken. Eigenlijk zijn het twee *elder*-gebieden, een Westvlaams-Zeeuws en een Hollands, maar er is niet veel fantasie voor nodig om te vermoeden dat deze twee gebieden vroeger aan elkaar gezeten hebben en dat dus ook Voorne-Putten, Yselmonde en Beierland eenmaal *elder* hebben gekend. De oorzaak van de *uur*-doorbraak in het *elder*-gebied is ook volkomen duidelijk : de grote rivieren hebben er schuld aan. De Nieuwe Waterweg is, zoals de naam al zegt, van

jonge datum er daardoor heeft Rozenburg zijn *elder* behouden. Het geval van de *uur*-doorbraak staat niet op zichzelf. Op de *klaver*-kaart zien we precies hetzelfde gebeuren : het vasteland van Zuid-Holland met Rozenburg heeft *klaver*, de Zeeuwse eilanden met Goeree-Overflakkee hebben ook *klaver* of juister *klaever*, maar Voorne-Putten, Yselmonde en Beierland hebben *klever* in overeenstemming met het hogerop-liggende stroomgebied van de grote rivieren (waarbij een gebied ten Noorden van de grote rivieren : Utrecht, de Veluwe, en een ten Zuiden ervan : Noord-Brabant). De *klever*-doorbraak in het *klaver*-gebied is volkomen congruent met de *uur*-doorbraak in het *elder*-gebied. Op 't oogenblik heeft het land tussen Rijn-Lek en Maas, van waar de *uur*-stoot moet zijn uitgegaan, de gediftongeerde vorm *uier*. De *uur*-doorbraak (en waarschijnlijk ook de *klever*-doorbraak) moet dus gesteld worden in de tijd voor de diftongering het gebied van de grote rivieren bereikt had, laten we zeggen voor 1400 (op de diftongeringkwestie kom ik verderop terug). De onmiddellijke stoot tot de *uur*-doorbraak zal wel zijn uitgegaan van de Grote Zuidhollandse Waard, die voor de Sint-Elisabethsvloed van 1421 lag op de plaats van het tegenwoordige eiland van Dordrecht en de Biesbosch. Dit zeer bloeiende gebied moet wel grote invloed hebben uitgeoefend op de ervoor liggende eilanden. Als we mogen aannemen, dat de *uur*-doorbraak voor de St-Elisabethsvloed een voldongen feit was, moet Dordrecht toch wel al omstreeks 1350 *uur* gekend hebben. We zien de „Dordse” invloed niet alleen naar het Westen maar ook naar het Noorden werken. Ook in centraal-Zuid-Holland is *elder* aanzienlijk terug gedrongen. Het *elder*-gebied is een lange smalle strook langs de kust geworden. De vorm van dit gebied noopt ons echter aan te nemen dat de *uur*-invloed niet alleen van Dordrecht, maar ook van Utrecht moet zijn

uitgegaan. Utrecht heeft nu de gediftongeerde vorm *uier*. De *uur*-invloed naar het Westen moet dus geplaatst worden in de tijd voor Utrecht de diftongering kende. We zullen wel niet zo heel ver mis zijn als we aannemen, dat ook in Utrecht omstreeks 1350 *uur* al de heersende vorm was (in plaats van het oudere *geer*). De tijd dat de Hollands-Utrechtse grens tegelijk de grens tussen een *elder*- en een *geer*-gebied was komt hiermee voor 1300 te liggen. Niet alleen in Holland moet *elder* sterk teruggedrongen zijn, ook in Vlaanderen is dat het geval. In de eerste plaats kennen sommige plaatsen oostelijk van de *elder-uur*-grens naast *eur* ook nog wel *elder*. Ik heb opgaven voor Oostwinkel (I 189) en Drongen (I 231). Maar in veel meer Oostvlaamse plaatsen is *ulder* of *elder* nog bekend in de bijzondere betekenis „uier van het geslachte beest” (Holl. *uurboord*). Hiervan heb ik opgaven voor Drongen (I 231) en Waarschoot (I 190) met *elder*, voor Kanegem (I 224), Zwijnaarde (I 246), Gent (I 241), Melle (I 250), Zeveneeken (I 205) en Kortrijk (N 141) met *ulder*, voor Evergem (I 200) met *elder* of *ulder*. Men moet bij deze opsomming van gegevens wel in het oog houden, dat zij het resultaat zijn van een enquête op zeer beperkte schaal ingesteld in de noordoosthoek van de provincie Oost-Vlaanderen. (Het Kortrijkse *ulder* stamt uit het atlasmateriaal van Dr. Pée). Hoewel de gegevens voor het zuidelijk deel van Oost-Vlaanderen ontbreken, kan men dus veilig aannemen, dat *ulder* (*elder*) ook daar nog, zij het wellicht niet meer algemeen, bekend is in de betekenis „uier van het geslachte beest”. Het is duidelijk dat dit *ulder* (*elder*) een relict is en dat het hele gebied, dat dit woord nu alleen nog in deze speciale betekenis kent, het vroeger voor het begrip uier in het algemeen gebruikt heeft. Het lijkt me niet te gewaagd om op grond van deze Oostvlaamse *ulder* (*elder*)-relicten aan te nemen, dat

eenmaal geheel Vlaanderen tot aan de Schelde-Dender-lijn het woord gekend heeft. De oude Oostvlaamse *elder-* en *ulder-*plaatsen zijn hiervoor al opgesomd. Er blijkt uit, dat omstreeks 1600 in Gent (v. Zevecote) en de baronie van Ronse (Celosse) *elder* of *ulder* in de algemene betekenis van uier altans nog niet geheel vergeten was. Gezien het feit, dat Karel van Mander naast *ulder* en *elder* ook al *eur* kent, moeten we echter wel aannemen, dat *eur* omstreeks 1600 Oost-Vlaanderen toch al wel grotendeels doordrongen had, m. a. w. dat de *elder-eur-grens* in grote trekken toen niet zo heel veel van de tegenwoordige kan hebben afgeveken. De tijd, dat heel Vlaanderen tot aan de Schelde-Dender-lijn een homogeen *elder (ulder)-gebied* vormde, moet dus wel voor $\pm$ 1450 liggen. Ons gereconstrueerde *elder-gebied* vertoont een zekere overeenkomst met het Vlaamse *kobbe (koppe)-gebied* (zie de *spin-kaart* van Blancquaert en Pée). Weliswaar reikt dat niet helemaal tot aan de Schelde-Dender-lijn, maar de *kobbe-grens* loopt toch op zekere afstand volkomen evenwijdig met die lijn. Het is niet twijfelachtig, dat de Schelde-Dender-lijn, de algemene grens tussen het Vlaams en het Brabants, ook eenmaal de *kobbe-grens* is geweest. (Ik zou het *koppespin-gebied*, meer dan, naar ik meen, Blancquaert en Pée doen, bij het *kobbe-gebied* willen trekken en *kobbe* en *koppespin* gezamenlijk stellen tegenover *spin* en *spinnekop*. Zou *koppespin* niet eer een tautologische samenstelling zijn, ontstaan door contaminatie van *koppe* en *spin(nekop)*, dan dat het „spinster van kobben” betekent?) De tegenwoordige Oostvlaamse grens van *kobbe* (met *koppespin*) tegenover *spinnekop* vertoont misschien wel een sterke gelijkenis met de oostgrens van het *ulder-relictgebied*. Als dat zo is, zou de overeenkomst tussen het *kobbe-* en het *elder-gebied* nog treffender worden. Ook in het ontstaan der beide gebieden zit veel overeenkomstigs. Blancquaert heeft wel

terecht aangenomen dat *kobbe* oorspronkelijk het web betekent (nog vroeger wellicht „de eierzakjes van de spin”) en dat er betekenisoverdracht heeft plaats gevonden : het woord voor web is men voor de spin gaan gebruiken.

Welnu, op grond van Junius en Boekenooogen heb ik aangenomen dat *elder* oorspronkelijk de schapenuier heeft betekend en daarna in streken met veel schapenteelt het algemene woord voor de uier is geworden. In beide gevallen dus betekenisoverdracht, in beide gevallen een verbreidingsgebied, dat bestaat uit West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Zeeland (met Goeree-Overflakkee) — en verder houdt de positieve gelijkenis op. Er is echter nog een belangrijk punt van negatieve aard, waarin *kobbe* en *elder* overeenstemmen : zij ontbreken nl. beide in Frans-Vlaanderen, *elder* in heel Fr. Vl., *kobbe* in de uiterste zuidwesthoek. M. a. w. zowel bij *kobbe* als bij *elder* heeft de betekenisoverdracht de uiterste westhoek van het Vlaamse gebied niet bereikt. Het centrum, de uitstralingshaard van het verschijnsel moet dus ergens midden in Vlaanderen gezocht worden. Men kan kiezen tussen Gent en Brugge en het is misschien het beste om ze allebei maar te nemen. In ieder geval heeft Gent oorspronkelijk zeker evenzeer middenin het *kobbe*- en *elder*-gebied gelegen als Brugge. We zeiden zoëven : na Goeree-Overflakkee houdt de gelijkenis tussen het *kobbe*- en het *elder*-gebied op. Er zijn verschillende verschijnselen te noemen, waarbij een groter of kleiner deel van Vlaanderen (d. w. z. West-Vlaanderen met een groter of kleiner deel van Oost-Vlaanderen) samengaat met de Zeeuwse eilanden plus Goeree. Er zijn andere Vlaamse verschijnselen die maar reiken tot Walcheren en de beide Bevelanden. Overeenstemmingen van Vlaanderen, Zeeland en Zuid-Holland, zoals wij bij *elder* gevonden hebben, ken ik verder nog niet, maar daarom kennen ze er wel zijn. Als we deze gradatie

echter overzien : I Vlaanderen + de zuidelijke Zeeuwse eilanden ; II Vlaanderen + geheel Zeeland + Goeree ; III Vlaanderen + geheel Zeeland + Holland tot aan het Y ; dan vragen wij ons af of wij hier niet te doen kunnen hebben met de verschillende golven van een zeer oude Vlaamse expansie bijv. uit de tijd van 800 tot 1100. Ik stel nadrukkelijk voorop, dat alle „ingwaeeonse” mogelijkheden hier buiten beschouwing blijven. Zowel bij *elder* als bij *kobbe* hebben we niet te doen met iets ouderwets, maar met een vernieuwing, een betekenisoverdracht, die van centraal-Vlaanderen uitgaat en zelfs de uiterste westhoek van Vlaanderen niet eens bereikt. Vlaanderen was ons vroegst ontwikkelde kultuurgebied naast de Rijn-Maas-streek. Waarom zouden we, evenals in het Rijn-Maas-gebied (zie *gier*, *wrat*, *oe-u*), in centraal-Vlaanderen geen zeer oude expansiehaard zoeken? De Brabantse expansie begint waarschijnlijk pas nadat de Vlaamse is uitgewerkt.

Door de Brabantse expansie dringt in Vlaanderen *eur* en in Holland *uur* het oude *elder* terug in de richting van de kust. (We zagen dat op één plaats, Oost-Voorne, *uur* zelfs de kust heeft bereikt.) Wanneer we aannemen, dat in 1350 *uur* al tot Dordrecht en Utrecht was opgerukt en daar *elder* en *geer* had verdrongen, moeten we het begin van deze Brabantse „*uder*”-expansie in Leuven en omliggende stadjes toch wel omstreeks 1150 of op zijn laatst 1200 stellen, juist de tijd dat de Vlaamse expansie zowat zijn hoogtepunt zal hebben bereikt. De „*gieder*”-expansie uit het Rijn-Maas-gebied zouden we in dezelfde tijd als de Vlaamse expansie kunnen stellen, misschien nog wat eerder. Voorlopig is hier nog ruimte voor fantasie. Onze *uier*-kaart wordt door het aannemen van deze drie expansies wel zeer eenvoudig : 1° een oorspronkelijk *jaar-jidder*-gebied (rood) ; 2° een „*gieder*”-expansie uit het Rijn-Maas-gebied (groen) ; 3° een *elder*-expansie uit centraal-Vlaan-

deren (paars); 4° een „uder“-expansie uit Zuid-Brabant (geel en oranje). Te mooi om waar te zijn, vindt de kritische lezer wellicht? Ik meen toch dat ik niet te lichtvaardig met expansies heb geschermd, maar telkens voor de nodige parallelgevallen heb gezorgd.

Wat ook de toekomst van mijn constructie heel mag laten, op 't ogenblik zullen we de opbouw ervan verder vervolgen! Er is nog één moeilijk punt in de figuur van het *elder*-gebied en dat is het feit dat de *elder-uder*-grens in het Westen precies samenvalt met de Belgisch-Franse staatsgrens. Deze grens is nl. jong, pas ontstaan bij de vrede van Aken in 1668. Voor zover ik heb kunnen nagaan, gaat de grens ook niet op een oudere, interne scheidingslijn in het graafschap Vlaanderen terug. Hij schijnt eenvoudig bepaald te zijn door het toeval der verovering. Niettemin blijkt deze jonge grens toch een factor van belang te zijn geweest bij het ontstaan van de westgrens van onze vroeg-middeleeuwse Vlaamse *elder*-expansie. Hoe is dat te rijmen? Dat er in Frans-Vlaanderen een andere vorm heerst als in West-Vlaanderen, heeft niets bevreemdends. Frans-Vlaanderen is een relictgebied. Bij *kobbe* is de zaak ook volkomen in orde: de uiterste westrand van het Frans-Vlaamse gebied heeft de relictvorm *spinnekop* bewaard, voor de rest is Frans-Vlaanderen gewoon door de centraal-Vlaamse *kobbe*-expansie veroverd. De staatsgrens speelt hierbij hoegenaamd geen rol. Niets verhindert ons dan ook om de *kobbe*-expansie naar de vroege Middeleeuwen te verplaatsen en de oude Vlaamse *coppe*-plaatsen (bij Maerlant bv.) maken dit zelfs noodzakelijk. Maar wat moeten wij aan met onze *elder-uder*-grens? Laten wij onze theorie over de verbreiding van *elder* nog eens aan de historische feiten toetsen. Zoals hierboven reeds vermeld werd, bezitten we tot dusver maar één Middelnederlandse *elder*-plaats en wel bij Jan Praet. Deze Jan Praet was een

Vlaming van omstreeks 1300, maar verder kunnen we ongelukkerwijs ook niets van hem zeggen. Hij kan een Oost-Vlaming geweest zijn, hij kan ook een West-Vlaming geweest zijn. Hij zal, gezien zijn *elder*, alleen wel niet uit de Westhoek, uit het land van Duinkerken afkomstig zijn. Jan Praets *elder* bewijst ons dus alleen, dat de betekenisoverdracht (bij hem is het de uier van een merrie) omstreeks 1300 ergens in Vlaanderen al had plaats gevonden. Meer houvast hebben we aan de specifiek-Westvlaamse *elder*-plaats bij A. de Buck van 1653. Wij weten helaas wel niet de geboorteplaats van De Buck, maar we weten wel dat hij kanunnik in Veurne was en pastoor van Eggewaartskapelle en Zoutenaaië. Het is dus alleszins redelijk om aan te nemen dat hij uit het Veurner Ambacht afkomstig was, dat, let wel, vijftien jaar later dan De Buck schreef, bij de vrede van Aken, een grensdistrikt zou worden.

In 1653 was *elder* dus naar alle waarschijnlijkheid de gewone vorm in het Veurner Ambacht. En de grens van 1668 is de grens van *elder*. Ziedaar twee feiten, die met elkaar gerijmd moeten worden. Het is dus niet zo, dat *elder* bv. pas tegen het einde der 17^e eeuw naar het Zuidwesten van West-Vlaanderen kwam afzakken en toen plotseling als het ware verwonderd halt hield voor de inmiddels opgerichte grensbarrikade, neen, voordat die grensbarrikade er was, was onze *elder* er al. Moeten wij dan aannemen, dat door een merkwaardig toeval *elder* omstreeks 1650 precies zover was doorgedrongen als later de politieke grens zou gelegd worden? Dit „merkwaardige toeval” kan niet anders zijn, dan dat de staatsgrens van 1668 samenviel met een oudere intern-Vlaamse grens en zolang die niet ter plaatse is aangetoond, mogen wij niet aan een dergelijk „toeval” geloven. Als de *elder-uder*-grens niet van de vlaamse kant als jong, d. i. als ontstaan na 1668, kan worden verklaard, zit er niets anders op dan dat wij de

zaak omkeren en de grens van Frans-Vlaanderen uit proberen te verklaren. Wij moeten dus nagaan of het aannemelijk is, dat *uder* zich van uit een oorspronkelijk kleiner gebied over heel Frans-Vlaanderen heeft uitgebreid en (het is na 1668) na een zekere expansiedrang voor de inmiddels ontstane staatsgrens heeft moeten halt houden. Wij mogen niet vergeten, dat de taalpolitiek van Lodewijk XIV tegenover de Franse Vlamingen niet onwelwillend is geweest en dat het Nederlands in de Westhoek tot diep in de 18^e eeuw de enige kultuurtaal is gebleven. A priori mogen we de mogelijkheid van een beperkte Frans-Vlaamse expansie, of liever van een reactie tegen een vroegere Centraal-Vlaamse expansie, niet uitsluiten. We komen dan tot de volgende voorstelling van zaken. Op een zeker ogenblik in de Middeleeuwen was *elder* ook tot in de Westhoek doorgedrongen. Laten we zeggen, dat het omstreeks 1200 was. De Vlaamse expansiekracht was toen echter over zijn hoogtepunt heen en zo gebeurde het, dat *elder* zich op dat zekere ogenblik niet meer verder uitbreidde, maar aan een bepaalde lijn bleef staan, die natuurlijk niet de lijn van de latere staatsgrens was maar vermoedelijk wat westelijker lag. Het uiterste Westen van de Westhoek bleef dus verstoken van het Centraal-Vlaamse *elder* en hield het maar met het oude... *jader*, als onze hierboven ontwikkelde hypothese juist is. Gelijk in zoveel andere *jader*- en *jidder*-gebieden ontstond ook in dit Frans-Vlaamse *jader*-relictgebied spontaan de neiging om *jader* te vervangen door *uder*, het woord dat eigenlijk speen betekende. Deze overgang van *jader* op *uder* vond plaats (het is alles veronderstelling) in het laatst van de 16^e of het begin van de 17^e eeuw en dit nieuwe woord *uder* kreeg neiging om zich uit te breiden. Het breidde zich niet alleen uit over het niet heel grote *jader*-relictgebied, maar ook over de rest van Frans-Vlaanderen en het zou zich misschien ook nog verder

over West-Vlaanderen hebben uitgebreid (we zijn inmiddels in het eind van de 17e of het begin van de 18e eeuw gekomen), als daar niet een in 1668 ontstane staatsgrens met tolbarrières en verdere hindernissen de doortocht versperd had. Nu werd de staatsgrens tegelijk de grens tussen *uder* en *elder*, die slechts op één plaats nl. Watou (N 63) door *uder* overschreden werd. (Watou kent nl. naast *elder*, dat op de kaart vermeld staat, ook *uwer*.) Men ziet het, juist door voor Frans-Vlaanderen een oorspronkelijk *jader* aan te nemen, valt het gemakkelijk om de *uder-elder*-grens te verklaren. Een expansieve reactie van een aloud *uder* tegenover een ingedrongen *elder* blijft volstrekt ongemotiveerd. Neemt men daarentegen aan dat *uder* een jong woord is, in de plaats gekomen voor een afstands *jader*, dan wordt het begrijpelijk dat er van uit een oorspronkelijk relictgebied een expansieve reactie kan ontstaan, ook al is in dat relictgebied nauwelijks een cultuurcentrum aan te wijzen (hoogstens Hazebroek). Een dergelijk ontstaan van een nieuw woord in het Frans-Vlaamse relictgebied is niet een opzichzelfstaand verschijnsel. Vgl. alweer de *spin*-kaart. Blancquaert neemt immers aan, dat in Frans-Vlaanderen bij *spinnekop* een zelfstandige en spontane betekenisovergang heeft plaats gevonden. Oorspronkelijk betekende *spinnekop* het spinneweb, vervolgens ook de spin. Deze betekenisovergang heeft in de meest verschillende streken plaats gehad. Ik constateer hier met nadruk, dat Blancquaert geen verband aanneemt tussen de lokaal verschillende verschijnselen, maar spontaan overal, ook in Frans-Vlaanderen, de, overigens ook zeer voor de hand liggende, betekenisovergang laat ontstaan. Precies hetzelfde dus als ik aanneem voor de betekenisovergang bij *uder* van speen tot uier. Ook deze lag zeer voor de hand en kon zich in lokaal zeer verschillende streken onafhankelijk en spontaan ontwikkelen. Het nieuw ontstane *spinnekop*

heeft echter in tegenstelling met het nieuw ontstane *uider* geen expansieve neigingen aan den dag gelegd. Waarom? Ja, dat is niet te zeggen. Kaarten kunnen in veel overeenkomen, maar ieder geval houdt toch altijd iets individueels, waardoor het van alle andere afwijkt.

De door Dr. J. L. Pauwels bewerkte kaart van de *kies* (de *bak-* of *maaltand*) vertoont, wat de grens tusschen West- en Frans-Vlaanderen betreft, een nog treffender overeenkomst met onze *uier*-kaart. De situatie is daar in grote trekken als volgt : Brabant en Oost-Vlaanderen hebben *baak-* of *baktand* ; West-Vlaanderen heeft over 't geheel *kaaktand* behalve in de streek tusschen Oostende en Eekloo, waar naast andere vormen (*kaaktand*, *wijsheidstand*, *tand van verstand*, *maaltand*) vrij veel *hoofdtand* voorkomt ; Frans-Vlaanderen heeft *hoofdtand*. De grens tusschen Westvlaams *kaaktand* en Frans-Vlaams *hoofdtand* is ongeveer de rijksgrens tusschen België en Frankrijk. Alleen Hond-schoote (N 13) in Fr. Vl. heeft *kaaktand* en Watou (N 63) kent *hoofdtand* naast *kaaktand*. Dit laatste is al dadelijk heel treffend, want Watou kent ook *uwer* en *elder* naast elkaar en verkeert dus op de *kies*- en op de *uier*-kaart in dezelfde uitzonderingspositie.

Pauwels neemt aan „dat *hoofdtand* zeker langs heel de kust algemeen in gebruik geweest is en vroeger een min of meer groot gedeelte van West-Vlaanderen, misschien zelfs van Oost-Vlaanderen (in het noorden!) besloeg”. Dat *hoofdtand* vroeger een algemeen verbreid woord is geweest, geloof ik ook, echter niet met de betekenis van *kies* in 't algemeen, maar van achterste *kies*, verstandskies. Uit de oude woordenboeken blijkt nl. duidelijk dat dit de oorspronkelijke betekenis van *hoofdtand* is geweest. Men vergelijkte bijv. de woordenboeken van Petrus Curius (1541), dat min of meer als Westvlaams kan gelden, en Paludanus, dat in zijn eerste, bij Joos Lambrecht uitgekomen, druk

van 1544 bepaaldelijk als Gents kan gelden. Curius vertaalt dens molaris of maxillaris door *kaectant*, dentes genuini daarentegen door *hooftanden*. Paludanus vertaalt dentes molares of maxillares door *baecktanden*, dentes genuini door *hooftanden*. Hier heeft men dus de oorspronkelijke toestand: West-Vlaanderen *kaaktand*, Oost-Vlaanderen *baaktand* in de betekenis van kies, beiden *hoofdtand* in de betekenis van achterste kies, verstandskies. Wellicht is aan de kust van West-Vlaanderen deze oorspronkelijke toestand nog wel bewaard. Immers vandaar kreeg Pauwels door elkaar opgegeven *kaaktand*, *hoofdtand*, *wijsheidstand* en *tand van verstand*, een bontheid, die wellicht is toe teschrijven aan de niet geheel duidelijke formulering van de vraag. (Gevraagd was nl. *baktand* met de omschrijving „dikke tand achter in de mond”, wat door iemand die het woord *baktand* niet kent, licht opgevat kan worden als een vraag naar de naam van de verstandskies). In Frans-Vlaanderen is *hoofdtand* echter zeer waarschijnlijk wél het woord voor kies in 't algemeen geworden. Hier waren de vragenlijsten in het Frans gesteld, dus de boven aangeduide mogelijkheid tot misverstand is hier uitgesloten. We moeten voor Frans-Vlaanderen dus een betekenisovergang aannemen: de naam van de achterste kies werd de naam van de kies in 't algemeen, precies zo als de naam van de speen de naam van de uier in zijn geheel is geworden. In beide gevallen moeten we in de tijd na 1668 een Frans-Vlaamse vernieuwing aannemen die bij de staatsgrens tot staan is gekomen.

Naast de woordkaarten van de *uier*, de *kies* en de *spin* mag men wellicht ook een enkele klankkaart leggen. Een Frans-Vlaamse vernieuwing op klankgebied is wellicht (zie Kloeke, *Expansie*, 56-7) de verwijding van *uu* tot *eu* (vgl. het roodgearceerde *meus*-gebied op de *muis*-kaart). De grens van het *eu*-gebied (als dat inderdaad bestaat)

schijnt ongeveer samen te vallen met de staatsgrens. Ik meen door deze parallelen enigszins aannemelijk te hebben gemaakt, dat er in Frans-Vlaanderen inderdaad vernieuwingen kunnen ontstaan en het is zeer begrijpelijk dat bij deze betrekkelijk jonge vernieuwingen de staatsgrens een belangrijke factor is, die een expansie tijdelijk of zelfs voor goed kan remmen.

Wij willen thans het oog richten op de gele en oranje gebieden. Men herinnert zich onze reconstructie van de toestand na de „*gieder*”-expansie uit het Rijn-Maas-gebied en de *elder*-expantie uit Centraal-Vlaanderen. Er moet toen ergens een grens gelegen hebben tussen het *elder*- en het „*gieder*”-gebied, bv. de Dender-Schelde-lijn. Of westelijk Noord-Brabant „*gieder*” dan wel *elder* heeft gehad, valt moeilijk meer uit te maken. Ergens in het Zuiden van het „*gieder*”-gebied, bv. in het oude kultuurcentrum Leuven (voor de opbloei van Brussel de belangrijkste stad van Brabant) heeft „*gieder*” al vroeg voor „*uder*” moeten wijken, dat in plaats van de speen de uier ging betekenen.

In welke tijd moeten we de Zuidbrabantse betekenisovergang bij „*uder*” plaatszen, wanneer is dit woord in plaats van speen uier gaan betekenen? Hierboven hebben we vastgesteld dat *uur* zeker al wel omstreeks 1350 Dordrecht en Utrecht hebben bereikt en dat men het begin van de Zuidbrabantse expansie daarom wel omstreeks 1150 moest stellen. Misschien zal menigeen een tijdsruimte van 200 jaar nog rijkelijk kort vinden om een taalverschijnsel de weg van Leuven naar Utrecht te laten afleggen. Daarop kan men antwoorden dat het ene verschijnsel het andere niet is en dat men bij een zeer voor de hand liggende betekenisovergang als in „*uder*” heeft plaats gevonden een snellere verbreiding mag verwachten dan bv. bij de diftongering van *i*. en *y*.. Bovendien heb ik niet willen zeggen dat de betekenisovergang in Leuven en

omgeving zelf pas omstreeks 1150 ontstaan zou zijn. Alleen het begin van de expansie kan men m. i. niet zo heel veel vroeger stellen, omdat de Brabantse expansie toch waarschijnlijk de Vlaamse is opgevolgd. In Leuven zelf kan men de betekenisovergang echter desnoods wel omstreeks 1000 stellen.

Maar er zit in die vroege „*uder*”-expansie nog een moeilijkheid. We hebben de vorm „*uder*” tot dusverre tussen aanhalingstekens gezet, omdat we nog even in 't midden wilden laten welke vorm het woord had omstreeks 1150. Het *uur*-gebied in Zuid-Holland en de *uur*-enclave in westelijk Noord-Brabant wijzen er duidelijk op dat Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland door een vorm *uur* zijn veroverd. Heeft Leuven echter ooit de vorm *uur* gekend? Het lijkt mij onwaarschijnlijk. Immers een vorm *uur* is niet vatbaar voor diftongering, dus als Leuven *uur* had ontwikkeld, waar zou *uier* dan vandaan moeten komen? We moeten voor Zuid-Brabant een zeer vroege overgang van intervokalische *d* tot *j* aannemen, zeer vroeg d. w. z. voor dat er sprake kon zijn van een Zuidbrabantse expansie.

Noord-Brabant, dat ten dele tot op heden *uur* heeft bewaard kan deze Zuidbrabantse *d* < *j*-overgang oorspronkelijk niet hebben gekend, maar heeft in plaats daarvan een uitval van intervokalische *d* gehad, evenals vele andere streken. Later heeft door de Brabantse expansie de Zuidbrabantse *d* < *j*-overgang zich sterk uitgebreid over gebieden met oorspronkelijke *d*-uitval, in de eerste plaats over Noord-Brabant (1). Zuid-Brabant, Leuven

(1) Ik schrijf dit alles met enige schroom neer. Zoals ik reeds vroeger aankondigde, hebben wij een uitvoerige studie over het *d* < *j*-verschijnsel te wachten van de hand van W. G. Noordegraaf. Ik ben er niet zeker van of hij op grond van zijn materiaal de verhouding van *uur* en *uier* evenzoo zal beoordelen als ik het hier doe. Ik kon me hier echter niet aan een summiere behandeling van het *d* < *j*-probleem onttrekken.

en omstreken, hadden dus geen *uur*, maar *ujer* en dit *ujer* is door de diftongering, eveneens in oorsprong een Zuidbrabants verschijnsel, tot *uier* geworden. Nog later kon *uier* weer samentrekken tot *ör* (met de klank van Frans *cœur*). Nu komt echter de vraag op : waarom heeft zich tegelijk met de Zuidbrabantse nieuwe betekenis van het woord ook de Zuidbrabantse vorm van het woord niet verbreid? Welke vorm men ook voor Leuven omstreeks 1150 mag aannemen, een ding is zeker : dat die Leuvense vorm zich niet dadelijk heeft verbreid. Anders was Noordbrabants, Utrechts en Zuidhollands *uur* eenvoudig onmogelijk. De vraag die ik stelde, waarom de nieuwe betekenis van *ujer* (of hoe het woord er mag hebben uitgezien) zich los van de klankgestalte heeft verbreid, is niet te beantwoorden. We kunnen enkel constateren, dat het zo is en naar parallelen gaan zoeken. En zo heel onbegrijpelijk is het ten slotte ook niet. Het betreft hier noch een nieuw woord, noch een nieuw begrip, maar een bestaand woord gaat gebruikt worden voor een ander maar eveneens reeds bestaand begrip.

We moeten er nu nog even bij stilstaan, welke vorm Leuven omstreeks 1150 precies heeft gehad. Was het *ujer* of misschien al *uier*? Ik meen het laatste. Omtreeks 1250 vinden we, zoals men weet, in Mechelse teksten al voorbeelden van diftongering van gm. *i*. Alle onderzoekers hebben een parallelisme aangenomen in de ontwikkeling van de diftongen *ij en ui* uit *i*. en *y*., dus we mogen voor Mechelen omstreeks 1250 ook al wel de *ui*-diftong aannemen. Wanneer we voorts uitgaan van de onderstelling dat de diftongering in het Brabantse kultuurcentrum Leuven is begonnen, dan moeten we de Leuvense diftongering toch wel in de tijd van 1150 tot 1200 stellen, d. w. z. in ongeveer dezelfde tijd als, naar we aannemen, de nieuwe betekenis van ... *uier* (dit wordt de vorm dus nu) is begon-

nen zich te verbreiden. Op de kaart zien we duidelijk, dat op de expansie van de nieuwe betekenis van *uier-uur* (waarbij zich in Zuid-Holland een uitbreiding van de vorm *uur* op oorspronkelijk *elder*-gebied aansluit) een expansie van de vorm *uier* is gevolgd. Deze nieuwe expansie van de vorm *uier* moet een onderdeel uitmaken van de algemene diftongeringsexpansie (waarbij de expansie van de $d < j$ -overgang zich waarschijnlijk wel aansluit). We zien echter dat de vorm *uier* een veel minder groot gebied heeft veroverd dan verreweg de meeste andere diftongeringsevallen. Hoe dit te verklaren? In de eerste plaats hierdoor, dat woorden als *muur*, *duren*, enz. niet door de diftongering werden aangetast. *Uur* had steun aan de „klankwet” dat *uu* voor *r* niet werd gediftongeed. *Uier* kon zich dus niet tegelijk met de algemene diftongeringstendentie verbreiden, maar moest zijn weg vinden als zelfstandig kultuurwoord. Hier stond geen klank *ui* tegenover een klank *uu*, maar een woord *uier* tegenover een woord *uur*. In de tweede plaats begon er in de tijd, dat *uier* naar het Noorden kwam opzetten, sterker dan tevoren een onderscheid te komen tussen de stads- en de plattelands-samenleving. De tijd dat de stedelingen zelf nog koeien hielden was voorbij en daarmee ook de tijd, dat stedelingen belang stelden in koeienuiers (behalve om ze op te eten). Het gevolg was, dat de agrarische samenleving er ook niet veel invloed van ondervond, of de stedelingen een woord *uier*, dat ze zelden gebruikten, overnamen. Op het platteland kon *uur* zich nu veel langer handhaven, dan het dat in de vroege middeleeuwen zou hebben gekund. *Uier* bleef in Zuid- en Noord-Holland een stadswoord. De enkele stedelingen, die veel met boeren in aanraking kwamen (slagers en veehandelaars) richtten zich naar de boerenterminologie, fungeerden meer als voorposten van landelijk taalgebruik in de stad dan van stedelijk taalgebruik op het land.

De expansie van de vorm *uier* verliep dus trager dan die van de algemene diftongeringstendentie, maar wel van uit dezelfde uitstralingshaard en langs dezelfde wegen. De figuur van het *uier*-gebied is daarom zeer interessant. We kunnen hem beschouwen als de figuur van het algemene diftongeringsgebied in een vroeger stadium, bv. omstreeks 1600 of 1650. We moeten nog in het oog houden dat westelijk Noord-Brabant pas in de laatste honderd jaar, en nog maar ten dele, door de *uier*-vorm is veroverd. Hoeufft (1836) geeft voor Breda nog *uur* op, de vorm die tot op heden in Roosendaal en omgeving is bewaard.

Dit is van belang, omdat hieruit valt af te leiden dat de weg der algemene diftongering niet over westelijk Noord-Brabant (Breda), maar over oostelijk Noord-Brabant (Den Bosch) heeft gelopen. Niet Antwerpen heeft dus als uitstralingshaard naar het Noorden gefungeerd, zoals we allicht zouden verwachten (Antwerpen-Breda-Dordrecht bv.), maar we moeten integendeel aannemen, dat Den Bosch als noordelijkste kultuurcentrum van het oude herzogdom Brabant de diftongering rechtstreeks van de Zuidbrabantse steden heeft ontvangen. We komen dan tot de volgende voorstelling omtrent het verloop van de diftongeringsexpansie. Het uitgangspunt is Leuven (omstreeks 1150 of 1200, maar de diftongering heeft zich in Leuven zelf misschien, evenals de betekenis-overgang in *uier*, al wel eerder voltrokken). Brussel, Mechelen, Tienen en andere stadjes, die op enige afstand van Leuven lagen, kunnen de diftongering omstreeks 1250 gekend hebben. Antwerpen, dat wat verder lag, misschien omstreeks 1300. Ook de invloedssferen van al deze steden hebben, natuurlijk wat later dan de steden zelf, de diftongering overgenomen. De invloedssfeer van Antwerpen heeft zich echter niet uitgestrekt over westelijk Noord-Brabant, noch over het Land van Waas, maar is beperkt gebleven tot de tegenwoor-

dige provincie Antwerpen. Vrij wat later dan de Zuidbrabantse steden zal het noordelijke 's Hertogenbosch, als voorpost van de Brabantse beschaving, de diftongering hebben aangenomen, bv. omstreeks 1400. De Meiry van Den Bosch is na verloop van zekere tijd eveneens door de diftongering veroverd. De invloedssferen van de Zuidbrabantse steden en van Den Bosch ontmoetten elkaar ergens in de Kempen. De naad is nog heden te zien, doordat het Noordoosten van Belgisch Limburg door beide invloedssferen onberoerd bleef en nu nog als een verloren hoek tussen beiden inligt. De invloedssfeer van Den Bosch strekte zich weer niet uit over westelijk Noord-Brabant, maar het vervulde uitstekend zijn plicht overeenkomstig de bedoelingen van de hertogen, die het stichtten, nl. te fungeren als een vooruitgeschoven post van de Brabantse macht tegenover Gelderland. Ook de westelijke Betuwe zal van Den Bosch uit zijn diftongering hebben ontvangen. Van Den Bosch is het verschijnsel ook voor het eerst overgesprongen op een niet-Brabants kultuurcentrum nl. de oude bisschopsstad Utrecht. Utrecht diftongeerde wellicht omstreeks 1500. En van de stad Utrecht breidde de diftongering zich weer uit over het grootste deel van de provincie Utrecht. Naar het Oosten ging die Utrechtse invloed echter niet heel ver, doordat hier een natuurlijke barrikade, de Utrechtse heuvelrug, lag. Van Utrecht sprong de diftongering ten slotte over op het dichtstbijliggende Hollandse kultuurcentrum, Amsterdam. Dit kan tegen het einde der 16^e eeuw gebeurd zijn. En hiermee zijn we op bekend terrein aangeland! Kloeke heeft in zijn Hollandse Expansie aangetoond, dat omstreeks 1600 Amsterdam bezig was veroverd te worden door de diftongering of juist veroverd was. We hebben met onze chronologie natuurlijk ook een beetje op dit resultaat van Kloeke aangewerkt. Men kan over verschillende onderdelen van dit

chronologisch schema twisten, maar de diftongering moet, als er tenminste uit een kaart iets valt af te leiden, wel ongeveer de weg hebben gevolgd, die hier werd uitgestippeld. Opmerkelijk is de zeer geringe omvang van de Amsterdamse expansie bij het woord *uier*. Op tien kilometer afstand van de hoofdstad zegt men nog *elder* en *uur*. Heel begrijpelijk, want toen Amsterdam ging diftongeren begon juist de geweldige opbloei van zijn handel en scheepvaart, maar raakten zaken als koeien en uiers wel helemaal op de achtergrond in de belangstelling van de Amsterdammers. De invloedssfeer van Utrecht blijkt bij *uier* nog veel groter dan die van Amsterdam. Volkomen begrijpelijk als men aanneemt dat de *uier*-expansie over Utrecht naar Amsterdam ging, onbegrijpelijk wanneer men hem over Amsterdam naar Utrecht laat gaan. Kloeke laat in zijn boek de kwestie of Utrecht omstreeks 1600 al diftongeerde in het midden. Het vroegste getuigenis van Utrechtse diftongen dateert van 1640. Kloeke acht het een bezwaar tegen het aannemen van een vroege Utrechtse diftongering, dat de moderne diftongeringsgrens nog geen 20 KM beoosten Utrecht loopt. Ik kan dat bezwaar niet delen, omdat de Oost-Utrechtse diftongeringsgrens een natuurlijke grens is. De invloedssfeer van Utrecht is van ouds meer naar het Westen dan naar het Oosten gekeerd. Ik geef toe, dat de vorm van het Utrechtse diftongeringengebied uitstekend door Hollandse, oftewel Amsterdamse, expansie verklaard kan worden (er zijn immers parallelen aan te voeren zoals het terugdringen van de umlaut der lange vokalen), maar ik geloof dat het niet noodzakelijk is en op grond van de *uier*-kaart zelfs onwaarschijnlijk genoemd kan worden. De Brabantse invasie heeft de diftongering in Amsterdam misschien wel bevorderd maar naar ik geloof niet veroorzaakt. Amsterdam en het uit het Amsterdams ontstane Algemeen Beschaafd hebben de Brabantse diftongen

trouwens ook niet overgenomen. Bredero die zelf diftongeerde (Kloeke, *Expansie*, 105) beschouwde de in een verder stadium van ontwikkeling verkerende Brabantse diftongen van Jerolimo als iets belachelijks. Het Amsterdams moet zijn diftongen dus uit een andere bron hebben, niet uit het centrum maar uit de rand van het Brabantse diftongeringsgebied, en die andere bron kan alleen maar Utrecht geweest zijn.

Over de veroveringen van de Brabantse en de Hollandse diftongering na 1600 hoef ik hier niet te handelen, omdat ze met onze *uier*-kaart niets te maken hebben. Ik wees er al op, dat westelijk Noord-Brabant, dat misschien al sedert 1600 of 1650 diftongeeert (het verkeert zowat in dezelfde positie als Oost-Vlaanderen), pas in de laatste honderd jaar begonnen is met *uier* aan te nemen. Anders is het waarschijnlijk gesteld met de oostelijke Betuwe. Deze is geheel door *uier* veroverd, zelfs het gebied dat in andere gevallen nog de monoftong *uu* heeft bewaard. Hier is het *uier*-gebied dus groter dan het diftongeringsgebied. Het nieuwe woord *uier* (tegenover *geer* of *gier*), lijkt zich hier sneller te hebben uitgebreid dan de nieuwe klank *ui* (tegenover *uu*). De oostelijke Betuwe is nl. waarschijnlijk een gebied, dat door de oudere *uur*-expansie onberoerd is gelaten. Toen de westelijke Betuwe na 1300 *uur* ging zeggen, bleef het oostelijke deel *geer* of *gier* zeggen. Het woord *uur* voor speen is daarna vermoedelijk in de oostelijke Betuwe evenals in het grootste deel van het *geer-gier*-gebied verloren gegaan en vervangen door een algemeen woord bv. *memme* (vgl. de behandeling van de *speen*-benamingen in het Aanhangsel). Nadat het Westbetuwse *uur*-gebied omstreeks 1500 een *uier*-gebied was geworden, stonden er dus in de Betuwe, dat geografisch toch een sterke eenheid is, twee geheel verschillende woorden tegenover elkaar; een kultuurwoord *uier* en een

„boers” woord *geer* of *gier*. Ik kan mij voorstellen dat het woord *geer* of *gier* vergeleken met *uier* veel „boerser” klonk dan de klank *uu* vergeleken met *ui* en daarom ook eerder uit de Betuwe verdreven is. Of ook wel, dat een sociaal-geografische eenheid als de Betuwe geen twee zo totaal verschillende woorden voor hetzelfde begrip naast elkaar kon dulden. Op Terschelling, dat gedeeltelijk Fries en gedeeltelijk Noordhollands spreekt, zijn de vaktermen in het boerenbedrijf niettemin over het hele eiland gelijk. Een sociaal-geografische eenheid kan soms wel verschillende dialekten naast elkaar dulden, maar geen verschillende woorden. Het is tenslotte ook wel mogelijk (dat moet door onderzoek van de gewestelijke economische geschiedenis uitgemaakt worden), dat in de westelijke Betuwe de veeteelt belangrijker was dan in de oostelijke Betuwe en dat daardoor het westelijke woord zoveel te gemakkelijker algemeen-Betuws kon worden.

Bij de beschouwing van de Zuidnederlandse *uier*-isoglossen moeten we verschillende moeilijkheden onder ogen zien. In mijn inleiding wees ik er al op, dat het *uier*-gebied in het Westen misschien te klein en in het Oosten te groot is getekend. Ik heb voor het onderscheiden van de gele en oranje gebieden de volgende maatstaf aangelegd. Geel zijn getekend alle plaatsen, waar de vormen *udder*, *uder*, *ujer*, *uur* of *eur* (met een zuivere *ø*.) voorkomen, oranje zijn alle overige plaatsen d. w. z. ten eerste die waar de vorm een *j*-element heeft en de vokaal geen zuivere *y* is, en ten tweede die waar de vorm samengetrokken was en de vokaal geen zuivere *ø* is. Ik heb dus het diftongeringsgebied zo groot getekend als maar enigszins mogelijk was. Alleen het volkomen homogene West-Oost-Vlaamse *ø.r* gebied kon ik er om redenen die ik hierboven uiteen heb gezet niet bij rekenen. Nu is het niettemin zeer goed denkbaar dat een vorm *uier* in bepaalde omstan-

digheden door samentrekking *œr* kan opleveren. Wanneer dit heeft plaats gehad juist aan de rand van het oude *eur*-gebied, dan is een door diftongering ontstane vorm ten onrechte bij het gele gebied getrokken. De scheiding van *eur* en *ör* (de klank van Frans *cœur*) is overigens een uiterst subtiële kwestie. Had ik voor het gebied waar deze scheidslijn getrokken moest worden (Oost-Vlaanderen en Brabant) niet kunnen beschikken over fonetisch volmaakt getranscribeerd materiaal (uit de atlassen van Prof. Blancquaert en Dr. Van Gassen), dan had ik helemaal met mijn handen in 't haar gezeten en zelfs geen poging kunnen wagen om de grens van het oude diftongeringsgebied aan te duiden. Nu heb ik dat wel gedaan en al te onwaarschijnlijk is de lijn ook niet uitgevallen. Alleen hadden we graag die *eur*-inham op Brabants gebied tussen Brussel en Mechelen gemist. Het Brusselse expansiegebied wordt zo wel erg klein. Het is natuurlijk mogelijk, dat de invloedssferen van Brussel en Mechelen elkaar niet ontmoet hebben, maar bijzonder aannemelijk is dit toch niet. De zaak is zeer gecompliceerd, doordat (als onze onderstelling over 't ontstaan van Vlaams *eur* juist is) in het problematische gebied de nieuwe diftongeringsvorm *uier* kwam te staan tegenover een andere vorm *eujer*, ontstaan door diftongering in hiaatpositie lang voordat de algemene diftongering optrad. *Uier* en *eujer* staan wel heel dicht bij elkaar en het zou eigenlijk al te mooi zijn als we na zoveel eeuwen nog de nauwkeurige grens van de *uier*-expansie tegenover het *eujer-eur*-gebied zouden kunnen afbakenen.

In Belgisch Limburg is de moeilijkheid iets anders. Hier schijnt evenals in de Betuwe het *uier*-gebied groter te zijn dan het gebied der algemene diftongering. Natuurlijk is dit mogelijk. Overigens is de toestand hier niet gelijk aan de Betuwse. We zijn hier niet in het gebied van de *ui*-maar van de *au*-diftongering. De *ui*-diftong is dus beperkt

tot de gevallen waar gm. *ū* door umlaut getroffen is. De verhoudingen in dit gebied zijn mij niet duidelijk. Ik weet niet of ik *uier* (d. w. z. vormen met *j*-element en met vokaal die geen *y* is) hier moet verklaren op soortgelijke wijze als in de oostelijke Betuwe of dat ik hier een speciale ontwikkeling in hiaatpositie moet aannemen, te vergelijken met die welke Joos Lambrechts ons beschrijft. In het Noorden van Belgisch Limburg is de toestand echter geheel zoals we hem zouden verwachten. De *uier*-grens en de grens der algemene diftongering komen hier wel ten naaste bij overeen.

Geheel buiten alle mogelijke Brabantse expansiekwesties staat het geïsoleerde *uder-uwer*-gebied in Frans-Vlaanderen, waar ik nog een enkel woord aan moet wijden. Hierboven hebben we al getracht de vorm van dit gebied te verklaren uit een Frans-Vlaamse reactie van het, in de plaats van een relictwoord getreden, nieuwe woord *uder* tegen het centraal-Vlaamse *elder*, een reactie die doodliep op de staatsgrens. We vinden hier zowel de vormen *uder* als *uwer* (soms ook *ujer* gespeld). N 51 kent uitsluitend *uder*, N 97 uitsluitend *uwer*, N 104 gaf zowel *uder* als *uwer* op, terwijl het Westvlaamse N 63 naast *elder* ook *uwer* kent. Omdat dit materiaal al te schaars is om er conclusies uit te kunnen trekken, heb ik mijn heil gezocht in een vergelijking met de vormen van *luier*, waarvoor meer materiaal beschikbaar was en dat niet alleen een Frans- maar ook in West-Vlaanderen voorkomt (1). Het *luier*-kaartje leert ons, dat het

(1) Een vergelijking van *uier* en *luier* over het hele taalgebied zou ongetwijfeld nuttig zijn. Het Zuidhollandse *uur*-gebied is bv. tevens een *luur*-gebied. Of *uur* en *luur* elkaar steeds zullen dekken? Ook wanneer dit niet het geval is, of misschien juist dan, zou een *luier*-kaart voor de geschiedenis van de diftongering zeer leerzaam zijn. De talrijke synoniemen, die enerzijds het kaartbeeld zullen vertroebelen, scheppen anderzijds allerlei, juist voor het verloop van de diftongering interessante situaties.

gebied bewesten de Yser, dus ongeveer de arrondissementen Veurne en Duinkerken, vrijwel nog geheel de intervo-kalische *d* heeft bewaard. Daar is de vorm dus *luder*. Het overige West- en Frans-Vlaanderen kent *luwer*, ook wel *luër* of *lujer* gespeld. We mogen aannemen dat de verhouding tussen *uder* en *uwer* wel niet zo heel veel van die tussen *luder* en *luwer* zal verschillen. Het arrondissement Duinkerken zal nog in zijn geheel *uder* hebben bewaard en sporadisch is deze vorm dan wellicht ook nog elders bekend.

De verhouding tussen al de vormen in Nederlands Limburg kan alleen afdoende besproken worden, wanneer men ook een duidelijk beeld heeft van de verhouding der verschillende vormen in het aangrenzende Duitse gebied. Ik heb dat duidelijke beeld niet kunnen oproepen uit het artikel *Euter* in het Rheinisches Wb of uit de studie van Frings in Festschr. Behaghel 1924. Ik zie wel dat alle vormen, die wij uit Nederlands Limburg kennen ([*n*] *wur*, *udder*, *ier*, *eer*, enz.) ook in het Rijnland voorkomen, maar welke krachten achter deze verscheidenheid werken, is mij niet helder. Ik zie daarom van een nadere behandeling voorlopig af.

Hiermee hebben we ons overzicht van de *uier*-kaart ten einde gebracht. We hebben ter verklaring van de kaart heel wat overhoop moeten halen, maar ik meen dat het onderzoek niet geheel zonder resultaat is gebleven en ook enkele nieuwe uitzichten heeft geopend. Als woordkaart is onze *uier*-kaart opvallend „mooi”. We onderscheiden onmiddellijk grote gebieden en grote lijnen. Aan het slot van mijn studie mag ik wel verraden, dat ik de *uier*-kaart ter nadere bestudering heb uitgekozen, juist omdat hij zo „mooi” was. Ik meen dat dit ook nuttig is. Laten wij eerst de „mooie” kaarten uitzoeken en die trachten te verklaren. Als wij eenmaal de grote lijnen kennen en de voornaamste expansies hebben gereconstrueerd, kunnen wij met meer

succes de „moeilijke” kaarten aanpakken. Laat ik dus mijn studie besluiten met de opwekking : dialectgeografen, zoekt allen naar „mooie” kaarten, zoekt naar een synthese, al is die dan ook voorlopig !

AANHANGSEL.

1. De benamingen van de speen van de uier.

Zoals men op het bijgevoegde schetskaartje kan zien, vertoont de *speen*-kaart wel een heel ander beeld dan de *uier*-kaart (1). Eerst een enkel woord over de wijze, waarop dit schetskaartje tot stand is gekomen. Voor Zuid-Nederland beschikte ik over het materiaal van de Zuidnederlandse Dialektcentrale te Leuven (vragenlijsten 8 en 14). Voor dit gebied is het kaartje dus vrij betrouwbaar. In Noord-Nederland heb ik er wel eens een slag naar moeten slaan. Echter niet in de oostelijke provincies, want hiervoor kon ik weer beschikken over het materiaal van Prof. Kloeke. Voor Friesland, Groningen, Drente, Overijsel, de Veluwe en de Achterhoek van Gelderland is het kaartje dus betrouwbaar. Dat voor Noord- en Zuid-Holland de gegevens schaars waren, is verder van weinig gewicht. Immers hier lopen weinig dialectgrenzen, eigenlijk maar één : de grens tussen *speen* en *speun*, die ik dan ook maar voor een klein deel heb durven trekken. Maar het minst zekere deel van mijn kaartje is Noord-Brabant en de Betuwe. De lijnen zijn hier getrokken op grond van gegevens uit nauwelijks vijftien verschillende plaatsen ! Het zijn K 101, 152, 158a en L 5 met *speen*, L 13 met *mem*, K 218, L 146, 152, 157, 178, 259 en 263 met *strekkel*, L 187a

(1) Het *speen*-kaartje is vooraan in dit opstel geplaatst.

en 326 met *deem*. Men kan dus zelf nagaan, welk aandeel mijn fantasie hier aan het tekenen van het kaartje heeft gehad. Ik voeg er echter direkt bij dat dit dan ook het allerslechtst met materiaal bedeelde gebied is. Voor de meeste gebieden beschikte ik naar verhouding over vier- of vijfmaal zooveel gegevens. De grens tussen *speen* en *deem* even ten Zuiden van de staatsgrens is echter *niet* op de rooi getrokken! Wel die tussen *deem* en *strekel* (men vergelijkte echter de bewijsplaatsen: erg foutief kan deze lijn ook niet zijn). De Noordbrabantse gegevens dank ik grotendeels aan de heer A. Weijnen. Deze helpt ons wellicht binnenkort aan een beter kaartje!

Het *speen*-kaartje is tegelijk ingewikkelder en eenvoudiger dan de *uier*-kaart. Ingewikkelder, omdat hier van grote lijnen geen sprake is. Men moet tal van verschijnselen bespreken, waarvan de ontwikkeling geheel zelfstandig heeft plaats gevonden. De verklaring van de dialektgrenzen is over het geheel moeilijker en eist meer detailkennis van de gewestelijke en lokale geschiedenis. Eenvoudiger is het kaartje echter tegelijkertijd, omdat de *speen*-benamingen over het algemeen „jong”, d. w. z. onoorspronkelijk moeten zijn. *Pappe*, *mem*, *tit* en *tet* bieden etymologisch niet de minste moeilijkheden. Het zijn internationale, oeroude en altijd jonge woorden, die desnoods overal weer spontaan kunnen ontstaan. Dat ze de speciale betekenis *speen* aannemen eist ook geen nadere verklaring. Ook deze verbijzondering van betekenis kan men op de meest verschillende plaatsen onafhankelijk van elkaar verwachten. Expansies en kultuurinvloeden hoeven helemaal geen rol gespeeld te hebben (maar kunnen het natuurlijk wel gedaan hebben!). Het Noordbrabantse *strekel* is ook kennelijk een onoorspronkelijk woord: de *speen* is het orgaan „waarlangs men strijkt”, geen woord uit de kinderkamer, maar uit de melkers-

vaktaal. Nadere verklaring eisen dus alleen *oer-uder-utter*, *speen-speun* en *deem-dum*. De etymologie van *oer-uder-utter* heb ik hiervoor al behandeld. Het woord is al indogermaans en ik heb hiervoor trachten aannemelijk te maken, dat de betekenis „speen”, die op 't ogenblik vrijwel beperkt is tot Friesland, de kop van Overijssel en een deel van Twente, de oorspronkelijke moet zijn geweest. *Speen-speun* is eveneens te herleiden tot een idg. grondvorm (zie Franck-Van Wijk). De oorspronkelijke betekenis schijnt „tepel van de moederborst” te zijn geweest. Dat het idg. afzonderlijke woorden had voor de tepel van de vrouw en de speen van de koe en andere zoogdieren is heel aannemelijk, wanneer tenminste die oude indogermanen al koeien konden melken. Dat het woord voor borsttepel „speen van de uier” is gaan betekenen is ook een heel begrijpelijke ontwikkeling : het grove, boerse woord wordt verdrongen door het „beschaafde” woord. (Het omgekeerde, het gebruiken van het woord voor het dierlijke orgaan om het vrouwelijke orgaan aan te duiden blijft beperkt tot de platterè taal en verovert nooit het kulturele spraakgebruik. Boekenoogen vermeldt zo als „plat” *elder* in de betekenis van vrouwenborst.) Blijft nog het woord *deem* (*dum*), dat voor het eerst in de 16e eeuw opduikt (o. a. bij Kiliaan). Het is behalve Brabants en Limburgs ook Rijnlants. Het verbreidingsgebied is dus vrij groot en het woord heeft ook niet het uiterlijk van een kinderwoord. We moeten dus etymologiseren. Het ligt dunkt mij het het meest voor de hand om *deem* in verband te brengen met de stam van *gedijen*, grondvorm dus **paih-m-* (vgl. *bloem* bij *bloeien*). Is dit juist, dan moet het woord van wege zijn vorm ook op de idg. tijd teruggaan. Dit is wel wat hachelijk voor een woord dat alleen maar in een paar jonge germaanse dialecten is bewaard. Maar onmogelijk is het ten slotte niet. De betekenis („groeier” of iets dgl.)

kan betrekking hebben op het opzwellen en stijf gaan staan van de spenen. Is dit juist, dan is *deem* geen oud woord voor „speen”, maar duidde het oorspronkelijk ieder ding dat kon „groeien” (opzwellen of stijf worden) aan en is deze algmene betekenis later verengd tot „speen”. In de betekenis „speen” zou *deem* dan evenals *strekkel*, *mem*, *pappe* en *tit* een betrekkelijk jong, altans niet oeroud, woord zijn.

Ik maak mij dus de volgende voorstelling over de vroegere toestand. Oorspronkelijk kende het hele Nederlandse taalgebied een woord *uder* met de betekenis „speen”. Dit woord is nog bewaard als *oer* in Friesland en een deel van Twente, als *uder*, *udder*, *utter* in de kop van Overijssel en Stellingwerf, als *wur* tot voor kort in Noord-Holland (vgl. Boekenooogen) en in Groningen. In Groningen is de betekenis „speen” voor *wur* nog niet geheel uitgestorven. Enkele samenstellingen als *ainuurd*, *dreiwurd* (uit één of uit drie spenen melk gevend) zijn zelfs nog algemeen bekend en hebben wellicht aanleiding gegeven tot de „foutieve” abstractie, dat *wur* het kwartier van de uier betekent. Van *wur* afgeleid is het werkwoord *uren*, *nuren* of *neuren*, dat het opzwellen van de uier, oorspronkelijk waarschijnlijk meer in het bijzonder het opzwellen van de speen betekent. *Uren* komt voor in Groningen, Noord- en Zuid-Holland, vooral in de samenstelling *opuren*. In het Brabantse, Gelderse en Utrechtse *uier*-gebied spreekt men van *uieren*. Mijn veronderstelling, dat *uren* oorspronkelijk het opzwellen van de speen en niet van de uier heeft betekend, vindt naar ik meen steun in de omstandigheid, dat ook het Zuidhollandse *elder*-gebied, dat nooit *wur* in de betekenis „uier” heeft gekend, toch het werkwoord *uren* kent. (Mijn voorstelling is immers, dat Zuid-Holland oorspronkelijk evenals Noord-Holland *jaar* voor „uier” en *wur* voor „speen” kende. *Jaar* is verdrongen door *elder*,

uur door *speen*, maar het van *uur* afgeleide werkwoord *uren* is bewaard gebleven.) In Zeeland (met Goeree-Overflakkee) en Vlaanderen is, voor zover ik weet, *uren* onbekend. In Drente, Overijssel en Gelderland heerst de vorm *nuren* (*neuren*), waarschijnlijk ontstaan uit *an-uren*, een samenstelling die inderdaad wordt opgegeven (echter minder vaak dan *opuren*; ook *bij-uren*, *bij-uieren* komt voor). De westgrens van *nuren* is ongeveer gelijk aan de westgrens van het *geer*-gebied (Hoevelaken F 143 is mijn westelijkste *nuren*-plaats). Ook uit het voorkomen van *nuren* in een gebied waar de uier *gier* of *geer* heet blijkt m. i. dat *uren* oorspronkelijk het opzwellen van de speen heeft betekend. Men kan zeggen dat in heel Nederland benoorden de grote rivieren *uren* (*uieren*) of een samenstelling daarvan bekend is, onverschillig of het woord voor uier er *jaar*, *elder*, *gier*, *geer*, *uur* of *uier* luidt. Daarom kan dit werkwoord *uren* op zijn beurt weer dienen om aannemelijk te maken, dat heel Nederland benoorden de grote rivieren eenmaal „*uder*” in de betekenis van speen heeft gekend. En heeft men dit eenmaal voor het Noorden aangenomen, dan is het geen grote sprong meer om het ook voor het Zuiden aan te nemen! Het *jaar*-gebied heeft het langst het oorspronkelijke woord voor de speen vastgehouden. Noord-Holland en Groningen zijn pas in de laatste halve eeuw definitief door *speen* en *tit* veroverd. In het *gier-geer*-gebied zijn ook nog enkele restgebieden met het oorspronkelijke woord bewaard, maar ziet het er toch naar uit of de terugdringing al veel vroeger is begonnen. Men vergelijk de noordgrens van het *pappe*-gebied met de noordgrens van het *oe*-gebied (*j*-loze objectsvorm. 2. pl. pron. pers. vgl. hiervoor blz. 32). Ook hier spelen de waterwegen (Zwartewater, Meppeler Diep, Drentse riviertjes die bij Meppel samenkomen) een belangrijke rol. Dit wijst er op dat we de vorming van het *pappe*-gebied in dezelfde

tijd moeten stellen als de Rijn-Maas-expansie de Ysel-delta bereikte (1). Het *uder*-relictgebied in de kop van Overijsel en Stellingwerf en het *oer*-relictgebied in Twente verkeren dus al eeuwen lang in deze positie.

Ik kan de *speen*-kaart in deze paar bladzijden onmogelijk afdoende behandelen en mis er ook de nodige kennis voor van de gewestelijke geschiedenis. Ik beveel het onderwerp daarom aan in de belangstelling van de dialectgeografen, die zich op één provincie gespecialiseerd hebben. Wel lijkt het mij echter nog nuttig om reeds een paar woorden te wijden aan het *speen*- en het *deem*-gebied, omdat ik hierin reflexen van de Vlaamse en de Brabantse expansie meen te bespeuren. De vormen met gelabialiseerde vokaal (*speun* en *dum*) laat ik maar buiten beschouwing al wil ik er wel terloops even op wijzen, dat de westgrens van *dum* precies samenvalt met het zuidelijkste stuk van de Uerdinger linie in België.

Allereerst *speen-speun*. De noordgrens van dit gebied lag niet lang geleden nog bij het Y. Noord-Holland is een jongere verovering van *speen* en kende in de tijd van Boekenooogen nog *uur*. De oorspronkelijke noordgrens van *speen-speun* is dus blijkbaar dezelfde als de oor-

(1) De vorm van het *pappe*-gebied wijst op een uitstralingshaard in het gebied van de Ysel-delta bv. Kampen en Zwolle. Naar het Noorden volgt de expansie het Zwartewater, het Meppeler Diep en de Drentse riviertjes, naar het Oosten de Vecht, naar het Zuiden de Ysel. (De zuidgrens van *pappe* lijkt veel op die van het deminutief-suffix-*ien*.) We moeten deze expansie in een tijd stellen dat Kampen en Zwolle altans enige betekenis hadden gekregen, al behoeven het nog geen „steden” te zijn geweest. De noordelijkste „wig” van de Rijn-Maas-expansie kunnen wij wellicht ook het beste beschouwen als een „heruitzending” van uit de kultuurcentra in de Ysel-delta. Hiermee krijgen we voor de Rijn-Maas-expansie meteen een chronologisch houvast: de Rijn-Maas-expansie bereikte de Ysel-delta, toen zich daar al kultuurcentra van enige betekenis begonnen te ontwikkelen, maar was toen meteen zowat aan het eind van zijn krachten. Daarna kunnen we beter van een Ysel-delta-expansie spreken, waarvan de invloedssfeer ongeveer de grootte van ons *pappe*-gebied had.

spronkelijke noordgrens van *elder*. Bij *elder* heb ik aangenomen, dat het oorspronkelijk schapenuier betekende en vervolgens in een schapenrijke streek (Vlaanderen) het woord voor de uier in 't algemeen, dus ook voor de koeienuier is geworden. Bij *speen* heb ik aangenomen, dat het oorspronkelijk de tepel van de vrouwenborst betekende en vervolgens ook voor de speen van zoogdieren in gebruik is gekomen. Gezien de overeenkomstige vorm van de *elder*- en *speen*-gebieden, ligt het vermoeden voor de hand, dat *speen* eerder voor de tepel van de schapen- dan van de koeienuier werd gebruikt. Er is dus wellicht een periode geweest, dat men bij de koe van het *jaar* met de *uren* en bij het schaap van de *elder* met de *spenen* sprak. Toen *elder*, allereerst in Vlaanderen, het *jaar* ging verdringen, verdrong *speen* ook tegelijkertijd het *uur*. Tegelijk met *elder* als algemeen woord voor „uier” verbreidde zich dus ook *speen* als algemeen woord voor „speen”. *Speen* of *speun* was intussen in het hele betrokken gebied al een bekend woord. Het betekende oorspronkelijk tepel van de vrouwenborst, vervolgens ook wellicht speen van de schapenuier. Het nieuwe was, dat *speen* nu ook het woord voor „speen van de koeienuier” werd in plaats van *uur* (dat echter in het werkwoord *uren* bewaard bleef : zie boven). In de gebieden waar *speun* de overgeleverde vorm was (Zuid-Holland en Utrecht), was het ook deze vorm *speun*, die de nieuwe betekenis van „speen van de koeienuier” overnam.

De verbreiding van de nieuwe betekenis van *speen-speun* zou ik dus willen beschouwen als een verschijnsel dat geheel parallel loopt met de verbreiding van de nieuwe betekenis van *elder*. In beide zie ik een Vlaamse expansie werken uit de tijd toen het kulturele zwaartepunt der Nederlanden nog geheel in Vlaanderen lag. Wanneer men de Vlaamse expansie vóór de Brabantse wil plaatsen, komt men tot een

tijdsbepaling van ± 800 tot ± 1100 . Wanneer het juist is om in *speen-speun* een verschijnsel van deze Vlaamse expansie te zien, kan men uit het verbreidingsgebied van *speen-speun* wellicht nog duidelijker dan uit het verbreidingsgebied van *elder* de oorspronkelijke omvang van deze expansie reconstrueren. Op de Vlaamse *elder*-expansie is immers terstond een Brabantse *ujer-uur*-expansie gevolgd, die geheel Brabant, Utrecht en westelijk Zuid-Holland heeft veroverd. De Brabantse *deem*-expansie (waarover straks nader) is echter veel minder krachtig geweest dan de *ujer-uur*-expansie : westelijk Noord-Brabant, de westelijke Betuwe en geheel Zuid-Holland en Utrecht zijn niet door *deem* veroverd, maar hebben *speen-speun* bewaard.

Ik zou willen aannemen, dat de Vlaamse expansie zich niet alleen langs de kust noordwaarts heeft uitgebreid, maar ook van de kustgebieden uit in oostelijke richting. Daarmee is niet gezegd, dat *elder* zich even ver Oostwaarts heeft uitgestrekt als *speen-speun*. Geen twee verschijnselen van eenzelfde expansie plegen precies hetzelfde verbreidingsgebied te hebben. Hoewel *speen* oorspronkelijk door *elder* zal zijn „meegenomen”, kan het later wel op eigen houtje verder gewandeld zijn.

Nu de Brabantse *deem*-expansie. Het verbreidingsgebied van *deem* (*dum*) vertoont overeenkomst met dat van „*winder*” als benaming voor de mannelijke eend. In het Westen is de grens tussen *deem* en *speen* ongeveer dezelfde als die tussen „*winder*” en *erpel*, in het Noorden (westelijk deel) valt de *deem-speen*-grens samen met de *wendel-waard*-grens. (Op het kaartje van Mej. Kroes valt de *wendel-waard*-grens geheel samen met de staatsgrens, maar dit is niet overeenkomstig de gegevens. Beter is het de *wendel-waard*-grens even ten Zuiden van de staatsgrens te trekken, juist op dezelfde plaats waar de noordelijke *deem-speen*-grens ligt.) Voegt men het Noordbrabantse *strekkel*-gebied

bij het *deem*-gebied, dan krijgt men ongeveer hetzelfde gebied als „*winder*” bezet bezuiden de grote rivieren. Heeft *strekkel* als een jonge vorm (bv. na ± 1500) *deem* verdrongen? Het is mogelijk, maar het kan even goed zijn, dat *deem* 's Hertogenbosch nooit bereikt heeft. De typische gedaante van het *deem* + *strekkel*-gebied blijft echter opmerkelijk.

Men herinnert zich, dat ik de *ujer-uur*-expansie in Zuid-Brabant (Leuven en omstreken) heb laten beginnen. Kunnen we een zeker parallelisme tussen beide genoemde verschijnselen aannemen, een soort opschuiving? „*Uder*”, het oorspronkelijke woord voor speen, ging „*uier*” betekenen, terwijl voor „*speen*” een nieuw woord *deem* in gebruik kwam, dat oorspronkelijk als benaming voor allerlei zwellende uitwassen (?) diende. „*Uder*” (d. w. z. *ujer* of *uur* met de betekenis „*uier*”) breidde zich van het nieuwe Brabantse expansiecentrum echter veel sneller uit dan *deem*, dat noordwaarts ergens op de Kempische heiden bleef steken. De westgrens van *deem* is zeer merkwaardig. Leuven, Mechelen, Antwerpen hebben *deem*, maar Brussel schijnt buiten het *deem*-gebied te vallen. Is deze toestand oorspronkelijk? Zo ja, dan zou hieruit blijken, dat de rol van Brussel in de Brabantse expansie oorspronkelijk van heel weinig belang kan zijn geweest, ja, dat de expansie zich vanuit het kultuurcentrum Leuven soms nog eerder in de richting Mechelen-Antwerpen dan in de richting Brussel bewoog. De kaart van de mannelijke eend leert ons, dat we aan de westelijke *deem*-grens toch wel enige waarde mogen toekennen. Ook bij de verbreiding van de vorm *uier* (met Brabantse diftongering) vonden we een merkwaardig beeld van een „onvolgroeide” Brabantse expansie, waar Oost-Vlaanderen en West-Noord-Brabant buitengebleven waren. Bij *deem* en „*winder*” is de Brabantse expansie, naar het schijnt, echter nog iets meer onvolgroeid gebleven. Bij *deem* zou men deze achterlijkheid hierdoor kunnen

verklaren, dat er een zeker gebied was (West-Noord-Brabant, Utrecht), waar een nieuw (uit de Vlaamse expansie afkomstig) woord *speen* al bezig was met *wur* te strijden. Door de Brabantse expansie werd *wur* voor verdwijnen behoed („*gieder*” moest daarentegen het veld ruimen). De Brabantse expansie kwam hierbij gedeeltelijk een reeds aanwezige tendentie versterken nl. dat *wur* niet langer „*speen*” bleef betekenen, maar het opkomende woord *speen* kon de Brabantse expansie anderzijds niet met haar eigen favoriet *deem* verslaan. Erg bevredigend is deze redenering misschien niet. Het valt ook te betwijfelen of wij een verdringingsproces in het verleden wel ooit zo haarfijn zullen kunnen reconstrueren. Proberen wij niet gewichten tot op een duizendste gram nauwkeurig uit te rekenen met een weegschaal die maar gevoelig is tot op een tiende gram?

2. De benamingen van het kwartier van de uier.

Het schetskaartje van deze benamingen berust op nog veel minder gegevens dan het *speen*-kaartje. Het is geheel opgebouwd uit materiaal, dat ik door persoonlijke correspondentie heb verkregen. Ik zou niet de moed hebben gehad het hier te publiceren, als het niet zo uiterst eenvoudig was geweest. We hebben hier slechts te maken met twee woorden en de verhouding tussen beiden is volkomen doorzichtig : het zijn het germaanse woord *vierel* (*verel*, *vurrel*, *vorrel*, enz.) en het romaanse leenwoord *kwartier* (*kertier*, *ketier*). De betekenis van beide woorden is ook in oorsprong volkomen gelijk. *Vierel*, enz. is ontstaan uit *vierdeel*, *verdel*, enz. Het Friese *fean*, *fearn* of *fandel* heeft nog een *n*-element en komt dus overeen met een Nederlandse vorm *vieren*(*deel*). Etymologisch zijn *vierel* en *kwartier* dus weinig belangwekkend. Opmerking verdient echter de geografische verbreiding van beide typen.

Vierel enz. is natuurlijk de oorspronkelijke benaming in het hele Nederlandse taalgebied geweest, die in een deel van dit taalgebied is verdrongen door het beschaafder klinkende Franse leenwoord. Het Franse leenwoord heeft zich van de taalgrens uit verbreid en is waarschijnlijk zowel

door de oude Vlaamse, als door de daaropvolgende Brabantse expansie meegenomen. Het Y is vermoedelijk (de gegevens zijn te schaars om met zekerheid te kunnen zeggen, dat *vurrel* nergens bezuiden het Y voorkomt) de grens tussen *vurrel* en *kwartier*, evenals het de oorspronkelijke scheidslijn is geweest tussen *jaar* en *elder* en tussen *uur* en *speen* (*speun*). Het Y kan als de uiterste Noordgrens

van de Vlaamse expansie gelden. Maar ook met Brabantse expansie moeten we rekenen. Deze had immers haar uitgangspunt in Leuven, vlak bij de taalgrens, en kan dus allerlei romaans taalgoed en kultuurgoed hebben verspreid. Het is onmogelijk, en ook onbelangrijk, om uit te maken welke gebieden hun *kwartier* aan de Vlaamse, welke het aan de Brabantse expansie te danken hebben.

Het zou belangwekkend zijn te weten of er meer Franse leenwoorden een dergelijk verbreidingsgebied hebben als *kwartier*, anders gezegd, of er meer gevallen zijn, waarbij Noord-Holland en de oostelijke provincies zich gezamenlijk verzetten tegen het opdringende leenwoord. De studie van de geografie der romaanse leenwoorden in de germaanse landen staat tegenwoordig in het middelpunt van de belangstelling en daarom meende ik goed te doen aan de tegenstelling *kwartier-vierel* enige aandacht te wijden.

Bij de behandeling van de *speen*-benamingen heb ik al vermeld, dat in Groningen ook het woord *uur* als een benaming van het kwartier geldt (naast het gewone woord *vurrel*). Op de kaart is dit geval niet vermeld. De verklaring is hiervoor op blz. 64 al gegeven. Verder heb ik geen bijzondere benamingen van het kwartier aangetroffen.
